

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

“MAGISTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

ƏLİYEV EMİN ASTAN oğlunun

**“Maliyyə hesabatlarının iqtisadi oxunuşu və təhlili metodikası”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma : İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit

Elmi rəhbər : i.e.n., dos. Kazımov R.N.

Magistr proqramının rəhbəri: i.e.n., dos. Kazımov R.N.

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. Səbzəliyev S.M.

BAKI – 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I FƏSİL. MÜHASİBAT (MALİYYƏ) HESABATININ MAHIYYƏTI VƏ ONUN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	
1.1. Mühasibat (maliyyə) hesabatının məzmunu və analitik imkanları.....	9
1.2. Maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının keyfiyyət göstəriciləri və təhlili metodları.....	16
1.3. Mühasibat (maliyyə) hesabatının tərtibi problemləri.....	23
II FƏSİL. MÜHASİBAT (MALİYYƏ) HESABATININ İQTİSADI OXUNUŞU VƏ TƏHLİLİ METODİKASI.	
2.1. Mühasibat (maliyyə) hesabatının tərkibi və strukturunun təhlili.....	31
2.2. Mühasibat balansı mühasibat hesabatının əsas forması kimi	36
2.3. Mühasibat balansının iqtisadi oxunuşu metodikası.....	49
III FƏSİL. MÜHASİBAT (MALİYYƏ) HESABATININ GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ VƏ ONLARIN TƏHLİLİ METODİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİL- MƏSİ	
3.1. Mühasibat balansı əsasında müəssisənin maliyyə vəziyyətinin müfəssəl təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi.....	56
3.2. Mənfəət və zərər haqqında hesabat əsasında maliyyə nəticələrinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi.....	68
Nəticə.....	73
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	75

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin son məqsədi istehsal etdikləri məhsula olan tələbin ödənilməsi və maksimum mənfəət əldə etməkdir. Həmin məqsədlərə nail olmaq üçün onun istehsal etdiyi məhsula tələbi və bazarın vəziyyətini öyrənmək üçün marketing tədqiqatının aparılması, istehsalın texniki silahlanması, işçilərin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. bu kimi kompleks işlərin görülməsi vacibdir. Həmin işlər, eləcə də xalis maliyyə-təsərrüfat xarakterli tədbirlər qəbul edilmiş idarəetmə qərarı əsasında həyata keçirilir.

Bu qəbildən qərarın qəbul edilməsi üçün qərarın aid olduğu obyektə xarakterizə edən müəyyən informasiyanın mövcudluğunu tələb edir. Mühasibat uçotu və hesabatı bu və ya digər qərarın əsas informasiya bazası hesab olunur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də həmin «quru» rəqəmlər zəruri iqtisadi qərarın qəbul edilməsini şərtləndirmir. Belə ki, bu halda analitik hesablamaların aparılmasına zərurət yaranır. Beləliklə, mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili uçot və hesabat prosesinin loqik başa çatdırılması hesab olunduğundan iqtisadi idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qəbul edilən iqtisadi və idarəetmə qərarının düzgünlüyü mühasibat hesabatının düzgünlüyündən və onun obyektiv təhlilindən çox asılıdır.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının tərtib olunması uçot prosesinin sonuncu və həlledici mərhələsidir. Mühasibat (maliyyə) hesabatında müəssisənin istehsalat-təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin nəticələri haqqında məcmu məlumatlar öz əksini tapır. Maliyyə hesabatlarının məlumatlarından müəssisənin müxtəlif bölmələrində təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etmək, onun müsbət tərəflərini və çatışmazlıqlarını müəyyənləşdirmək, plandan kənarlaşmaların səbəblərini aşkar etmək, bütövlükdə müəssisənin işinin səmərəliliyini qiymətləndirmək, onu yüksəltmək və digər məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu məqsədlə istifadə olunan informasiyanın dürüstlüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MHBS-na görə mühasibat hesabatının məqsədi “əksər istifadəçilərin ümumi tələbatının ödənilməsi üçün şirkətin maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətin nəticələri və maliyyə vəziyyətinin dəyişməsi haqqında informasiyanın təqdim edilmə-sindən ibarətdir”. Lakin Avropa Birliyi Şurasının Dördüncü Direktivinin (25 iyul 1978-ci il) ”Ümumi qaydalar”ının I bölməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü punktunda göstərilir ki, “illik hesabat şirkətin aktivləri, öhdəlikləri, maliyyə vəziyyəti, mənfəəti və zərələri haqqında həqiqi və dürüst təsvir verməlidir”.

Mühasibat hesabatı müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin müəyyən tarixə və onun fəaliyyətinin nəticələrini müəyyən dövr ərzində xarakterizə edən göstəricilər sistemidir və təşkilati cəhətdən hesabat bütün mühasibat uçotu sisteminin ayrılmaz ünsürüdür. Bu sənəd, ilkin sənədləşmədən başlamış uçot rəqistrlərindən bütün göstəriciləri özündə ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirmək imkanlarına malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hesabat dedikdə, təkcə mühasibat hesabatını düşünmək və yaxud təsvir etmək səhv olardı. Belə ki, hazırda mühasibat hesabatı ilə yanaşı statistik, vergi, təşkilati və digər hesabat növlərini də yaddan çıxarmaq olmaz.

Uçotun Beynəlxalq Standartlar Komitəsi tərəfindən təsdiq edilən beynəlxalq standartlarının tərkibində mühasibat hesabatları aşağıdakı standartlarla tənzimlənməsi məqsədəuyğun sayılır.

1. «Maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsi zəruri olan informasiyalar» (5№-li beynəlxalq uçot standartı);
2. «Maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər» haqda hesabat» (7№-li beynəlxalq uçot standartı);
3. «Konsolidasiya olunan maliyyə hesabatı» (3№-li beynəlxalq uçot standartı);
4. «Konsolidasiya olunan maliyyə hesabatı və törəmə şirkətlərə qoyulan investisiyaların uçotu» (27№-li beynəlxalq uçot standartı).

Beynəlxalq uçot standartları adlarından göründüyü kimi mühasibat hesabatlarında əks etdirilməsi nəzərdə tutulan informasiyaların tərkibini müəyyənləşdirir. Hesabatın konkret formaları beynəlxalq uçot standartlarında göstərilir.

Standartlarda öz əksini tapan maddələrin qruplaşdırılması yalnız tövsiyyə xarakteri daşıyır.

Dünya ölkələrində mühasibat uçotu və hesabatının inkişafı təcrübəsi göstərir ki, hesabatın keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən edən ümumqəbul edilmiş prinsiplər və onlara olan ümumi tələblər mövcuddur. Hal - hazırda dünyanın əksər ölkələri, o cümlədən Azərbaycan da həmin əsas tələbləri qəbul etmişdir. Belə ki, ölkəmizdə mühasibat uçotu və hesabatın beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş qaydalara uyğunlaşdırılması istiqamətində bir sıra normativ-hüquqi sənədlər qəbul edilmiş və həmin Proqramın çərçivəsində kommersiya təşkilatları üçün 37, büdcə təşkilatları üçün- 24 və qeyri-hökumət təşkilatları üçün 1 milli mühasibat uçotu standartı hazırlanmış və onların praktiki tətbiqinə başlanılmışdır.

Mühasibat hesabatı yalnız göstəricilər sistemi deyildir, eyni zamanda bir proses kimi bazar şəraitində mühüm əhəmiyyət və tamamilə yeni funksiyalar daşıyır. Belə ki, əvvəllər mühasibat hesabatları retrospektiv xarakter daşıyırdı. Ona görə də, hesabat göstəriciləri təhlil üçün deyil, əsasən nəzarəti həyata keçirmək üçün informasiya bazası rolunu oynayırdı. Hazırda respublikamızda bazar iqtisadiyyatının müasir inkişafı şəraitində yaşayan mühasiblərin və analitiklərin qarşısında həlli gözlənilən çoxsaylı mürəkkəb vəzifələr durur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühasibat hesabatı yuxarıda qeyd olunan funksiyaları saxlamaqla yanaşı yeni funksiyaları da həyata keçirir. Birincisi, hesabatda əks etdirilən göstəricilərin təhlili ön plana çəkilir. İkincisi, hesabat yalnız müvafiq dövlət orqanlarını (Vergi Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi və s.) deyil, eləcə də sahibkarları, müəssisənin səhmdarlarını, tərəfdaşlarını məlumatlandırır. Bu istiqamətdə açıq nəşr olunan mühasibat hesabatı daxili nəzarətin həyata keçirilməsi üçün, eləcə də fond bir əsasında bu və ya digər qərarın qəbul edilməsi üçün informasiya bazası rolunu oynayır.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının öyrənilməsində bazar münasibətləri iştirakçılarının məqsədləri müxtəlifdir: işgüzar tərəfdaşları borcların vaxtında qaytarılmasının mümkünlüyü, investorları risklərin qiymətləndirilməsi, təşkilatın inkişaf

perspektivi və maliyyə sabitliyi, səhmdarları - səhmlərin qiyməti, dividendlərin həcmi və ödənilməsi qaydası haqqında informasiya, vergi orqanlarını vergiyə cəlb olunan mənfəətin həcmi və vergi ödəmələrinin düzgün hesablanması və vaxtında büdcəyə ödənilməsi maraqlandırır. Bütün bunlar müvafiq hesabat göstəriciləri əsasında aparılır. Mühasibat hesabatı yalnız maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili üçün deyil, eyni zamanda nəzarət üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də mühasibat hesabatı dəqiq, tam, obyektiv olmalı, vaxtında tərtib edilməli və ondan istifadə edənlər üçün aydın olmalıdır.

Sözsüz ki, həmin problemlərin həlli zamanı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunmalıdır. Mühasibat (maliyyə) hesabatının təşkilatın tərəfdaşlarının maliyyə xarakterli qərarların qəbul edilməsi üçün əsas informasiya mənbəyi olduğunu nəzərə alaraq onun dürüstlüyinə və analitikliyinin yüksəldilməsinə böyük diqqət yetirilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyü əsasən bütün təsərrüfat subyektlərində yaradılan daxili nəzarət sistemi və müstəqil ekspertlər tərəfindən hesabatın dürüstlüyünün təsdiq olunması ilə nəticələnən auditor yoxlamaları vasitəsi ilə təmin olunur. Hesabatın informasiya baxımından analitikliyinin artması onlara edilən əlavə və qeydlərin tamlığından çox asılıdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dünyanın əksər ölkələrində hesabatın şəffavlığına xüsusi diqqət verilir; şəffavlıq yalnız dürüstlük kimi deyil, eyni zamanda daxili uçot məlumatları əsasında hesabatın yekun məlumatlarının təsdiq olunması ilə bağlı informativlik kimi də izah edilir. Bütün bunlar dissertasiya işinin mövzusunun aktual etmiş, onun predmetini, obyektini və tədqiqatın məzmununu müəyyənləşdirmişdir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Biznesdə hər hansı bir iqtisadi qərarın qəbul edilməsi mövcud informasiyanın keyfiyyətindən çox asılıdır. Bu da istifadə olunan informasiyanın dürüstlüyünün təmin olunması məqsədi ilə onların müstəqil auditor yoxlanmasının və təhlilinin vacibliyini şərtləndirir. İqtisadi ədəbiyyatlarda mühasibat (maliyyə) hesabatlarının təhlilinin istiqamətləri, metodları ilə bağlı tədqiqat işlərinə rast gəlinir. Məsələnin öyrənilməsi ilə bağlı ölkə iqtisadçı alim-

lərindən S.M.Səbzəliyevin, S.Y.Müslümovun, I.M.Abbasovun, C.B.Namazovanın, H.A.Cəfərlinin, Q.Abbasovun, R.N.Kazımovun, N.M.Ismayılovun və başqalarının, eləcə də xarici iqtisadçı alimlərin - J.Rişarın, V.I.Podolskinin, M.V.Melnikin, V.Q.Koqdenkonun, O.A.Efimovanın, Q.V.Savitskayanın, A.D.Şeremetin və digərlərinin apardığı tədqiqat işlərini qeyd etmək olar. Həmin müəlliflərin elmi işlərində məsələnin metodoloji və metodiki istiqamətləri bu və ya digər səviyyədə öyrənilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi dürüst və obektiv informasiya əsasında idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması üçün mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin mövcud metodikasının qiymətləndirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir. Həmin məqsədin reallaşdırılması üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- təsərrüfat subyektlərində mühasibat (maliyyə) hesabatının tərtibi üzrə problemlərin öyrənilməsi;

- iqtisadi subyektin maliyyə hesabatlarının auditinin müxtəlif mərhələlərində auditor sübutlarının toplanması metodlarının tədqiq edilməsi və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMUS) əsaslanan mühasibat uçotu və hesabatın beynəlxalq audit standartları (BAS) əsasında təhlilinin uzlaşdırılması problemlərinin tədqiq edilməsi;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyünün, audit olunan şəxsin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalının və onun rəhbərliyinin işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi və onların respublikanın müəssisələrinin fəaliyyətində istifadə olunması imkanlarının tədqiq olunması.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Təsərrüfat subyektlərinin mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi tədqiqatın predmetini, neft sənayesi müəssisələri isə tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış elmi tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- müəssisələrdə mühasibat uçotunun MMUS-na uyğun aparılması və maliyyə hesabatlarının tərtib olunması problemləri müəyyən edilmişdir;

- MMUS əsasında tərtib olunmuş mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili üçün istifadə olunan göstəricilər sistemləşdirilmişdir;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüslüyünün yoxlanması prosesində istifadə olunan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin mövcud metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticəsində hazırlanmış təkliflər müəssisənin mühasibat (maliyyə) hesabatının, onun əmlak və maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini daha dolğun qiymətləndirməyə, qərarların düzgün əsaslandırılmasına imkan verəcəkdir.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. MÜHASİBAT (MALİYYƏ) HESABATININ MAHIYYƏTI VƏ ONUN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Mühasibat (maliyyə) hesabatının məzmunu və analitik imkanları

Müəssisələrin hesabatı, hər şeydən əvvəl, müəssisələrin ötən dövr ərzində gördükləri işlərin nəticələrini xarakterizə edən göstəricilər sistemi deməkdir. Hesabatların müntəzəm surətdə müvafiq dövlət və digər orqanlara təqdim olunması onların xarakterizə edən mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Hesabatların tərtib olunması üçün cari uçotun bütün növlərindən - mühasibat uçotu, statistika, operativ-texniki uçot göstəricilərindən istifadə edilir. Məhz buna görə də hesabat vasitəsilə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli xarakterizə etmək imkanı yaranır.

Hesabatın tərkibi və dövrüliyi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi və Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən müəyyənləşdirilir və təsdiq edilir. Mühasibat hesabatının müəyyən olunmuş həcmdə və müddətlərdə səlahiyyətli dövlət orqanlarına təqdim edilməsi istehsal prosesinə rəhbərliyi həyata keçirməyin ən mühüm yollarından biridir. Hazırda idarəetmənin bütün sisteminin təkmilləşdirilməsi müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Dövlət və qeyri-dövlət təsərrüfatlara rəhbərlik üçün yaxşı təşkil edilmiş uçot və hesabatın əhəmiyyəti şəksizdir.

Müəssisə, təşkilat və idarələrin hesabatları onların fəaliyyətləri haqda başlıca informasiya mənbəyidir. Hesabatdan təsərrüfatlara operativ rəhbərlik etmək, təsərrüfat planlarının yerinə yetirilməsi gedişini yoxlamaq, onların keyfiyyət göstəricilərinə qiymət vermək və gələcək planlaşdırma üçün ilkin məlumatlar əldə etmək məqsədilə istifadə edilir.

Hesabat göstəricilərinin dərinədən öyrənilməsi müəssisədə qazandıqları nailiyyətlərin və yol verdikləri çatışmazlıqların aşkara çıxarılmasına, habelə onların işinin yaxşılaşdırılması yollarını müəyyənləşdirməyə də şərait yaradır.

Hesabatın quruluşunun iqtisadiyyatın planlaşdırmasına və dövlət statistikasının və vergi orqanlarının qarşısında qoyulan tələblərə uyğunlaşdırılması təsərrüfat

uçotunun fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir.

Azərbaycan Respublikasında uçota mərkəzləşdirilmiş ümumdövlət rəhbərlik Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin gedişi, təsərrüfatın inkişaf sürəti, xalqın maddi rifah halının yaxşılaşdırılması, təbii əmək və material ehtiyatlarının mövcudluğu və istifadəsi haqda elmi cəhətdən əsaslandırılmış statistika göstəricilərinin hesablanması və öz vaxtında hökumət orqanlarına təqdim olunması Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən nizama salınır.

Dövlət Statistika Komitəsinə təqdim olunan hesabatların əsasında, habelə seçmə üsulu ilə yoxlamalar əsasında xalq təsərrüfatının inkişafının haqda dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin müntəzəm uçotu aparılır. İqtisadi elmlərin tələblərinə uyğun surətdə uçot və statistikanın metodologiyasının və təşkilinin təkmilləşdirilməsi kimi məsələlərdə də bu komitə məşğul olur.

Nazirliklərin, müəssisələrin, təşkilatların və idarələrin mühasibat uçotuna və hesabatların tərtibinə metodoloji rəhbərlik Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi ilə razılaşmaqla uçotun tipik hesabatlar planını, mühasibat uçotunun tipik formalarını, hesabatlarını, onların tətbiqi haqda təlimatları hazırlayır və təsdiq edir. Uçota belə bir qaydada rəhbərlik, onun elmi quruluşunun və metodoloji əsaslarının vahidliyi xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində ən mühüm şərtlərdən biridir.

Müəssisələrin işinin yekunun hesabatlarda düzgün əks etdirilməsi hər hansı bir cəmiyyətdə obyektiv zərurətdir. Təsərrüfat fəaliyyətlərinin nəticələrinin saxtalaşdırılması dövlət intizamının kobud şəkildə pozulması deməkdir. Təsərrüfat hesabı əsasında işləyən və müstəqil balansla malik olan bütün müəssisələr və təşkilatlar dövlət hesabatı təqdim etməlidirlər. İstehsal birlikləri və sənaye müəssisələri bilavasitə sənaye məhsulları istehsalı ilə məşğul olurlar. Əgər, istehsal birliklərinin tərkibinə daxil olan müəssisələr (zavodlar, fabriklər) müstəqil balansla malik deyildirlərsə, bu zaman dövlət hesabatı birlik üzrə bütövlükdə tərtib edilir. Plan və hesabat göstəriciləri sistemi təsərrüfatçılığın çox mürəkkəb mexanizminin

ən mühüm həlqələrindən biridir.

Cari uçot və hesabatın göstəriciləri həlqəsi plan göstəricilərinə nisbətən genişdir. Bu ondan irəli gəlir ki, hesabat göstəriciləri nəinki istehsal planlarının yerinə yetirilməsini, habelə plandan kənarlaşmaların səbəblərini xarakterizə etməlidir. Ümumi istiqamətləri və inkişaf surəti dövlətin maliyyə planı ilə müəyyənləşdirilən təsərrüfat təzahürlərinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş hesabat göstəricilərinin məcmusu isə mühasibat hesabatı adlanır.

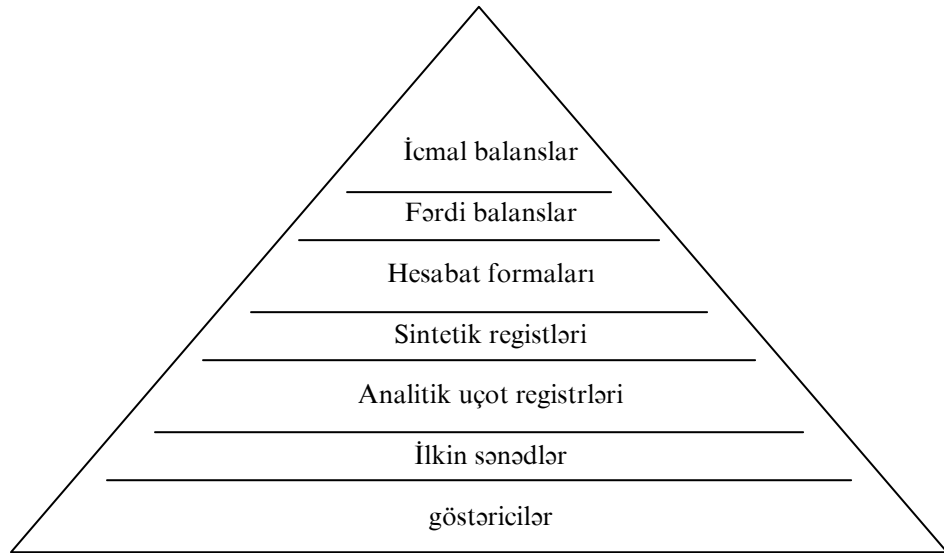
Hal-hazırda təsərrüfat subyuktlərində tətbiq olunan yeni hesabatlarda bəzi göstəricilər ixtisar edilmiş, uçotun yeni obyektlərinin və mülkiyyətin yeni formalarının meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq yeni göstəricilər daxil edilmişdir. Bu hesabat formaları əslində bazar iqtisadiyyatının tələblərinə tam uyğunlaşdırılmışdır.

Mühasibat hesabatı hesabat dövrünə müəssisənin (təşkilatın) əmlak və maliyyə vəziyyətini, eləcə də onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirən göstəricilər sistemidir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hər bir müəssisə (xarici investisiyalı müəssisələr də daxil olmaqla) mühasibat hesabatı tərtib edir. Törəmə müəssisələri olan müəssisələrdə (təşkilatlarda) özünün mühasibat hesabatı ilə yanaşı öz törəmə bölmələrinin hesabatları da daxil olan icmal hesabatlar tərtib və təqdim edilir.

Müəssisənin maliyyə hesabatlarına aşağıdakılar daxildir:

- mühasibat balansı;
- mənfəət və zərəri haqqında hesabat;
- kapitaldakı dəyişikliklər haqqında hesabat;
- pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
- uçot siyasəti və izahlı qeydlər.;

Bütün hesabat formalarının siyahısı, eləcə də onların tərtib olunması qaydası Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış təlimatda əks etdirilmişdir. Mühasibat uçotunun əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri uçot məlumatlarının ümumiləşdirilməsinin ierarx sistemidir.

Şəkil 1.1. Uçot məlumatlarının ümumiləşdirilməsi

Ən aşağı pillədə duran çoxsaylı iqtisadi göstəricilər (natural, dəyər) ilkin sənədlərdə qruplaşdırılmışdır. Mühasibat uçotu sistemində daxil olarkən həmin göstəricilərin bir hissəsi sonradan sintetik hesablarda ümumiləşdirilməklə analitik uçot hesablarında toplanır. Mühasibat məlumatlarının ümumiləşdirilməsinin ən yüksək səviyyəsi aşağıdakı səviyyədə yaranmış göstəricilərin sintezini əks etdirən müvafiq hesabat formaları ilə birlikdə balans təşkil edir.

Mühasibat hesabatı üçün yalnız daxili deyil, eləcə də xarici əlaqə də xarakterikdir. Bu, statistik hesabatların, bankın və kontragentlərin operativ və mühasibat məlumatları ilə, capri uçot registrləri ilə informasiya əlaqəsində öz əksini tapır. Belə ki, ssudalar üzrə banka olan müəssisənin borcları haqqında məlumatları əks etdirən balansın passivinin ikinci bölməsinin göstəriciləri müvafiq bank çıxarışları ilə üst-üstə düşməlidir. Debitor və kreditor borcları məbləği müəssisənin kontragentlərində əks etdirilmiş məbləğə uyğun olmalıdır.

Mühasibat hesabatının qurulması loqikasına görə balans qalıqları sintetik və analitik uçot məlumatlarına, eyni zamanda inventarizasiya nəticəsində əldə edilmiş məlumatlara uyğun olmalıdır. Təsdiq olunmuş formada (illik hesabat formalarının doldurulması qaydası haqqında təlimatda nəzərdə tutulmuş hallardan başqa) hər

hansı bir göstəricilərin əks etdirilməsinə icazə verilmir. Eyni zamanda izahedici arayış adı altında təsdiq olunmamış formada əlavə hesabatın tələb edilməsinə icazə verilmir. Mühasibat hesabatlarında və balanslarda düzəliş edilməsinə və ləkələnməsinə icazə verilmir.

İllik hesabat qısa çıxış (şərhedici arayış) əlavə olunur ki, onun həcmi 15-20 səhifədən çox olmamalıdır. Burada müəssisənin mümkün nəticələrinə təsir edən əsas amillər izah olunur və müəssisənin maliyyə vəziyyəti əks etdirilir.

Müəssisənin mühasibat hesabatı təqdim edilir:

- dövlət vergi orqanlarına;
- yuxarı orqanlara (dövlət mülkiyyətinə əsaslanan, müəssisənin təbəçiliyində olduğu orqanlara);
- təsis sənədlərinə uyğun olaraq mülkiyyətçilərə (birliklərə, səhmdarlara, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət iştirakçılarna, kooperativ üzvlərinə və s.);
- kredit müqavilələrinə müvafiq olaraq bank müəssisələrinə;
- təsis sənədlərinə və müqavilələrə müvafiq olaraq assosiasiyalara, birşalara, malgöndərənlərə, alıcılara və s.

Bütün müəssisələr üçün hesabat ili yanvar ayının 1-dən dekabr ayının 31-nə qədər olan dövr aid edilir. Yeni yaradılmış müəssisə üçün hesabat ili yaradıldığı tarixdən 31 dekabra qədər olan müddət hesab edilir. Mühasibat hesabatının tərtibi üçün hesabat tarixi hesabat dövrünün sonunu təqvim günü hesab olunur.

Aylıq və rüblük hesabatlar aralıq olmaqla ilin əvvəlindən artan yekunla tərtib edilir. Rüblük mühasibat hesabatına aşağıdakılar daxildir:

1. Mühasibat balansı;
2. Mənfəət və zərər haqqında hesabat.

Mühasibat hesabatı təlimata uyğun olaraq müəyyən olunmuş vaxtda təqdim edilir. Əgər həmin müddətlər gözlənilməzsə, buna müəssisə rəhbərləri və baş mühasiblər məsuliyyət daşıyır.

Yuxarı təşkilata təqdim olunan mühasibat hesabatları və balanslar müəssisənin rəhbəri və digər məsul şəxslər tərəfindən imzalanır və möhürlə təsdiq-

lənir. Digər aidiyyatı ünvanlara hesabat və balansların nüsxəsi (baş mühasib tərəfindən təsdiq edilməklə) göndərilir.

Mühasibat hesabatlarının quruluşunun əsasını təşkil edən konsepsiya mühasibat uçotunun aparılmasının ümumi prinsiplərinin gözlənilməsinə və hesabatların qarşısına qoyulan tələblərə ciddi əməl etməyi nəzərdə tutur. Hesabat formalarından istifadə edənlər üçün əldə olunan nəticələr və qiymət bir çox hallarda həmin tələblərə əməl olunmasından asılıdır. Bu tələblər aşağıdakılardır:

- müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində onun əmlak və maliyyə vəziyyəti haqda etibarlı informasiya vermək. Mühasibat uçotunun qüvvədə olan normativ aktlarına uyğun surətdə formalaşdırılan və nizamlanan hesabatlar, etibarlı sayılır. Etibarlılıq və hər şeydən əvvəl mühasibat uçotunun sənədi bazasının əsaslığı və onun başlıca prinsiplərinin həyata keçirilməsi ilə təmin olunur (hesabat dövrünün bütün təsərrüfat əməliyyatlarının tam şəkildə əks etdirilməsi, müəssisənin filiallarının, nümayəndəliklərinin və digər bölmələrinin fəaliyyətlərinin göstəricilərinin əhatə olunması, qanunvericilik tələblərinin gözlənilməsi, müəssisələr tərəfindən uçot siyasətinin hazırlanması və ona əməl olunması, xərclərin və gəlirlərin hesabat ilinə düzgün aid edilməsi, hesabat məlumatlarının inventarlaşma məlumatlarına uyğunluğu, ehtiyatlılıq, yoxlanılma imkanları və s.);

- fəaliyyət növündən asılı olaraq bütün subyektlərində hesabatların tərtib olunması;

- hesabatların milli dövlət dilində tərtib edilməsi;

- hesabatların Azərbaycan Respublikasının valyuta ilə tərtib edilməsi və s.

Bütün sadalananlara baxmayaraq mühasibat (maliyyə) hesabatlarının məzmununu və formaları haqda vahid fikir yoxdur. Doğrudur son illərdə bu sahədə çox böyük işlər görülmüş, ciddi tədqiqatlar aparılmışdır. Hazırda uçot və hesabatın beynəlxalq praktikasında hesabatın təkmilləşdirilməsi aşağıdakı üç suala cavab verməlidir.

1. Hesabat kimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur?

2. Hesabat hansı məqsədlər üçün açıqlanmalıdır?

3. Hesabatı hansı dərəcədə açıqlamaq məqsədəuyğundur?

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hesabat hər şeydən əvvəl kreditorlar, səhmdarlar və digər investor üçün nəzərdə tutulmuşdur. «Digər istifadə edənlər» dedikdə, firmanın işçiləri və müştəriləri, hökumət orqanları və ictimai bütövlükdə başa düşülür. Hesabatdan əsas istifadə edənlərin qərarlarını belə başa düşmək olar: bu qərarlar investorlar üçün firmanın qiymətli kağızlarının alqı-satqısı üçün nəzərdə tutulur; kreditorlar üçün isə firmanın kreditləşmə şərtləri əsas götürülür. Səhmdarlar, bəzən də kreditorlar firmanın siyasətinin mühüm cəhətlərini həm bəyanə, həm də bəyanməyə bilər. Ona görə də mühasibat hesabatları istifadə edənlər üçün kifayət qədər aydın olmalıdır.

Bütün hallarda hesabatlarda aşağıdakı informasiyaların açıqlanmasına ehtiyac duyulur:

1. Muzdlarla işə götürülənlər haqda;
2. Əmək ödənişinə çəkilən xərclər haqda;
3. Əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik haqda;
4. Əmək şərtlərinin təmin olunması haqda;
5. Kadrların təhsili haqda;
6. istehsalat əlaqələri haqda;
7. Sosial vəziyyət (mənzil, nəqliyyat və s.).

Açıqlama ən geniş mənada informasiyaların sərbəst qaydada yayımı kimi başa düşülür. Mühasibələr bu termindən bilavasitə illik mühasibat hesabatları vasitəsilə istifadə edilir.

Müasir bazar iqtisadiyatı şəraitində informasiyaların əlavə açıqlanması xüsusi rol oynayır. Məsələn bundadır ki, balansın bəzi maddələri (məsələn, qudvill) müxtəlif müəssisələr tərəfindən müxtəlif qaydada qiymətləndirilə bilər. Belə hallarda faktın sadə üsulla açıqlanması hesabatdan istifadə edənlərdə müəssisə haqda adekvat təsəvvür yaratmaqda çətinlik törədir. Buna görə də Beynəlxalq Mühasibat Standartları Komitəsinin tövsiyyəsinə görə maliyyə hesabatları aşkar və anlaşılıqlı olmalıdır. Hesabatlar uçot siyasətinə əsaslanmalıdır.

1.2. Maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının keyfiyyət göstəriciləri və təhlili metodları

İstənilən kommersiya təşkilatının hesabatının mühüm məlumatları (aktivlər, öhdəliklər, kapital, gəlirlər, xərclər və mənfəət haqqında) maliyyə hesabatı formasında tərtib edilmiş mühasibat balansında minimal tələb səviyyəsində xarakterizə olunmalı, eləcə də təşəbbüs qaydasında təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən əlavə məlumatlar formasında informasiya ilə tamamlanmalıdır (minimal tələb olunan məlumatlar variantı əməliyyat, maliyyə və investisiya fəaliyyətini təmin edən aktivlər haqqında informasiyanın açıqlanmasını nəzərdə tutur). Balansda belə informasiyanın verilməsinin məqsədəuyğunluğu aktivlərin gəlirlilik səviyyəsində prioritetliyin gözlənilməsi üzərində nəzarətin zəruriliyi, kapital verimi riskinin monitorinqinin əhəmiyyətliyi, rəqiblə müqayisədə təşkilatın biznesinin gəlirliyinin müqayisəli xarakteristikasının verilməsi ilə bağlıdır.

Maliyyə hesabatları bir sıra keyfiyyət göstəricilərinə malik olmalıdır ki, bunlar haqqında da bu fəsilə bəhs ediləcək. Bir keyfiyyətin digərləri ilə ziddiyət təşkil etdiyi hallara da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, maliyyə hesabatları istifadəçilər üçün asanlıqla başa düşülən olmalıdır. Eyni zamanda həm də bütün əhəmiyyətli məlumatlar maliyyə hesabatlarında əks olunmalıdır. Kimyəvi məhsullar istehsal edən zavodun mühasibi kimi maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən biz iki seçim arasında qala bilərik: ya alınan xammalı kimyəvi adlarına görə ayırmalıyıq (əhəmiyyətlik tələbinə cavab vermək üçün), ya da sadəcə olaraq bütövlükdə alınan xammalı qeyd edə bilərik (anlaşıqlılıq tələbinə cavab vermək üçün).

Keyfiyyət göstəriciləri dedikdə, maliyyə hesabatlarının malik olmalı olduqları atribut və əlamətlər nəzərdə tutulur. Bütün göstəricilər arasında balans qorumaq lazımdır. Bu göstəricilər sayəsində maliyyə hesabatları daha dəqiq və qəbul edilən olur. Keyfiyyət göstəriciləri maliyyə hesabatlarının hazırlanması və

təqdimatı üzrə Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları Şurası (MUBSS) tərəfindən təklif edilən Konseptual Əsaslarda öz əksini tapmışdır.

Mühasibat uçotunun standartlarına müvafiq olaraq tərtib olunan mühasibat (maliyyə) hesabatı tam və etibarlı olmalı, onların göstəriciləri təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyəti, onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələri, habelə maliyyə vəziyyətində baş vermiş dəyişikliklər haqqında dürüst məlumatları əks etdirməlidir.

Maliyyə hesabatlarında verilmiş göstəricilərin əhəmiyyətliliyi təşkilatın maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi prosesində istifadəçilərə kömək göstərilməsində rolu ilə müəyyən edilir. Belə göstəricilərin hesabatda əks etdirilməməsi (açıqlanmaması) istifadəçilər tərəfindən müvafiq iqtisadi qərarların hazırlanması və qəbul edilməsində çətinliklər yaradacaqdır. Buna görə də hesabat göstəricilərinin formalaşması prosesində təşkilat onların əhəmiyyətliliyinə diqqət verməlidir. Uçot və hesabatın tərtibi təcrübəsində yekuna nisbətən xüsusi çəkisi 5%-dən aşağı olmayan göstərici əhəmiyyətli hesab olunur.

Beynəlxalq standartlara görə maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xarakteristikası dedikdə istifadəçilər üçün informasiyanın yararlı olmasını təmin edən atributlar nəzərdə tutulur. Hesabat informasiyasının keyfiyyət meyarlarına anlaşıqlıq, tamlıq, dürüstlük, əhəmiyyətlilik, neytrallıq, müqayisəlilik və b. aid edilir. Həmin keyfiyyət parametrlərinin qısa xarakteristikasını verək.

➤ **Anlaşıqlılıq**– maliyyə hesabatlarında verilən informasiyaların anlaşıqlılığı hesabatdan istifadə edənlər üçün müəyyən fayda verir. Onun mahiyyəti bundadır ki, maliyyə hesabatlarının məzmunu istifadə edənlər üçün anlaşıqlı olsun. Hətta onların xüsusi peşə hazırlığı olmasa belə.

➤ **Tamlıq**–mühasibat uçotunun aparılması üzrə müəyyən qaydalara və normativ aktlara uyğun olaraq formalaşdırılan maliyyə hesabatları tam və etibarlı hesab edilir. Onun göstəriciləri müəssisənin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri, habelə maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər haqqında dürüst məlumatlar verir. Bu göstəriciyə görə heç bir əhəmiyyətli məlumat maliyyə hesabatlarından

kənar da qala qalmamalıdır. Çünki tam məlumat ilə təmin olunmamış maliyyə hesabatı istifadəçiləri çaşdırma bilər.

➤ **Dürüstlük**– informasiya obyektiv olmalı və hər bir səhv və kənarlaşmadan məhrum olmalıdır. Bu göstəricinin olması müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin nəticələri haqqında informasiyaların hesabatda dürüst əks etdirilməsini təmin edir. İqtisadi qərar qəbul edən zaman istifadəçi təqdim edilmiş məlumatların doğruluğuna inanmalı və maliyyə hesabatının dürüstlüyü, ondakı informasiyaların təqdim edilmiş hesabatın real biznes vəziyyətinə müvafiq olması və hesabat məlumatlarında heç bir səhv və kənarlaşmaların olmaması isə audit yoxlaması ilə təsdiq etməlidir.

➤ **Əhəmiyyətlik**– maliyyə hesabatında göstərilən informasiyanın münasibliyinin digər amili onun məzmununa görə əhəmiyyətli olması hesab edilir. İstifadəçi onun əsasında nəinki müəssisənin keçmiş fəaliyyəti haqqında obyektiv fikir formalaşdırır və həm də gələcək biznes fəaliyyətinin perspektiv imkanlarını müəyyən edir. Əhəmiyyətlik prinsipinə əsasən aktivlər, öhdəliklər, gəlirlər, xərclər və təsərrüfat əməliyyatları, eləcə də kapitalın tərkib hissəsi haqda göstəricilər mühasibat hesabatında ayrıca əks etdirilir. Beləliklə, informasiya istifadəçilərinin qərar qəbul edilməsinə ciddi təsir göstərə bilən bütün məlumatlar əhəmiyyətli hesab edilir. Böyük əhəmiyyətə malik olmayan maddə və ya hadisələr ixtisara salınmalıdır. Uçot və hesabat praktikasında illik yekuna nisbətən 5 %-dən aşağı olmayan göstərici əhəmiyyətli sayılır.

➤ **Neytrallıq.** Bu prinsipə görə hesabat informasiyası ondan istifadə edənlər üçün eyni olmalıdır, yəni mühasibat hesabatından istifadə edənlərin hər hansı bir qrupunun mənafeyi digər qrupun mənafeyindən üstün tutulmamalıdır. Məhz buna görə də maliyyə hesabatlarını həmin prinsip əsasında formalaşdıran zaman müəssisə maliyyə hesabatlarından istifadə edənlərin bir qrupunun mənafeyini digər bir qrupdan üstün tutmağa cəhd göstərməməlidir.

➤ **Müqayisəlilik.** – informasiya müxtəlif dövrlər üzrə müqayisəyə gələn şəkildə olmalıdır. Mühasibat (maliyyə) hesabatının müqayisəliliyi hesabat

dövrünün göstəricilərinin əvvəlki hesabat dövrünün müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə edilməsi imkanlarını nəzərdə tutur. Bu göstəriciyə görə maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri bu hesabatlara əsaslanaraq oxşar şirkətlərin (eyni bir sektorda çalışan) fəaliyyətlərini müqayisə edə bilməlidirlər. Şirkət özü də müxtəlif dövrlərdə öz şəxsi hesablarını müqayisə edə bilməlidir. Buna görə də mühasibat hesabatı göstəriciləri minimum iki ili əhatə edir. Maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyi aşağıdakı iki yolla təmin olunmalıdır:

1. Üfüqi müqayisəlilik– bir şirkətin maliyyə fəaliyyətini digər şirkətin maliyyə fəaliyyəti ilə müqayisə etmək.

2. Şaquli müqayisəlilik– bir şirkətin maliyyə fəaliyyətini onun əvvəlki dövründəki fəaliyyəti ilə müqayisə etmək.

➤ **Münasiblik**–informasiyanın hesabata daxil edilməsi tələb olduğundan, maliyyə hesabatının istifadəçiləri tərəfindən aktiv istifadə edilməlidir. Bu göstərici bütün münasib məlumatın maliyyə hesabatında əks olunmasını tələb edir. Əgər maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində məlumat istifadəçilərə kömək edirsə, bu məlumat münasib hesab edilir. Bu zaman maliyyə hesabatı informasiyasının münasibliyinə aşağıdakı amillər: vaxtlılığı, əhəmiyyətliyi, proqnozlaşdırma və nəticələrin müqayisəliliyi üçün qiymətli olması təsir göstərir

➤ **Etibarlılıq**– bu göstəriciyə görə maliyyə hesabatlarında etibarlı məlumat əks olunmalıdır. Məlumat o zaman etibarlı sayılır ki, bu məlumat əhəmiyyətli xətalardan və yalnışlıqdan uzaq olsun. Münasib olan, lakin etibarlı sayılmayan məlumat maliyyə hesabatında göstərilməməlidir.

Etibarlılıq və münasiblik arasında fərq belə izah edilir:

1. Münasiblik məlumatın açıqlanması ilə bağlı olan amildir: hansı məlumat göstərilməlidir, harada göstərilməlidir.

2. Etibarlılıq məlumatın keyfiyyəti ilə bağlı olan amildir: məlumatın hansı mənbədən əldə edildiyi, onun nə dərəcədə dəqiq və düzgün olması və s.

3. Münasib, lakin etibarlı sayılmayan məlumat maliyyə hesabatlarına əlavə kimi göstərilə daha yaxşı olar.

4. Daha böyük etibarlılığa malik məlumat maliyyə hesabatlarında təqdim edilməlidir.

➤ **Yararlılıq** – informasiya iqtisadi qərarın formalaşdırılması zamanı istifadəçilər üçün yararlı olmalıdır. Məlumdur ki, informasiyanın keyfiyyəti və onun yararlılığı müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında məlumatların alınma mənbəyi kimi xarakterizə olunur. Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə hesabatının informasiyaları istifadəçi kateqoriyaların konkret iqtisadi qərar qəbul etməsi üçün yararlı olmalıdır.

➤ **Aydınlıq**– informasiya istifadəçilər üçün başa düşülən şəkildə təqdim edilməlidir. Informasiyanı aydın başa düşmək üçün təqdim edilən hesabat məlumatları onların təsnifat bazası və digər göstəricilər aydın və başa düşülən şəkildə olmalıdır.

➤ **Ardıcılıq**– bu o deməkdir ki, müxtəlif dövrlər üçün hazırlanan maliyyə hesabatları eyni prinsiplərə əməl edilməklə, yəni eyni qayda ilə tərtib edilməlidir. Bu göstəriciyə görə bir dəfə qəbul olunmuş qaydalar davamlı olaraq digər dövrlərdə də tətbiq olunmalıdır. Lakin maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında yeni metodlarda istifadə etmək olar, əgər:

1. Yeni metod daha məqsədəuyğundur;
2. Yeni metod MUBSS tərəfindən təqdim olunub, izah edilmişsə;
3. Müəssisənin fəaliyyətində hər hansı dəyişiklik baş vermişsə və yeni metod tələb edilərsə.

➤ **Ehtiyatlılıq**– bu tələbə görə mənfəət olduğundan çox göstərilməməlidir və gözlənilən bütün itkilər qeyd olunmalıdır. Bu o deməkdir ki, gözlənilən bütün itkilər nəzərə alınmalı və dərhal qeyd edilməlidir. Mənfəət isə reallaşdığı zamanda uçota alınmalıdır.

➤ **Ədalətli təqdimat**– bu göstəricinin mənası belədir:

1. Maliyyə hesabatları çox dəqiqliklə hazırlanmalıdır, burada heç bir riyazi səhv olmamalıdır.

2. Maliyyə hesabatları hazırlanarkən, MUBSS tərəfindən təklif olunan bütün mühasibatlıq standartları tətbiq edilməlidir.

3. Bütün qanuni tələblər yerinə yetirilməlidir.

4. Təhrifə yol vermək olmaz. Məsələn: real mənfəət əvəzinə daha çox mənfəətin göstərilməsi.

➤ ***Düzgün təqdimat***– bu göstəricinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, maliyyə hesabatlarında sövdələşmələr gözləniləndiyi kimi təqdim olunmalıdır.

➤ ***Mahiyyətin forma üzərində üstünlüyü***– bu göstəriciyə görə əməliyyat və digər hadisələr hesablanıb təqdim olunarkən, onların hüquqi forması deyil, mahiyyət və iqtisadi reallığı əsas meyar kimi götürülməlidir.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz bütün keyfiyyət göstəriciləri maliyyə hesabatlarına daxil edilməlidir və bütün keyfiyyət göstəriciləri arasında balans qorunub saxlanmalıdır. Bu göstəricilər arasında necə balans yaratmaq isə peşəkar mülahizələrin nəticəsi olarqə əldə oluna bilər. Bütün göstəricilər eyni əhəmiyyətə malikdir. Onlardan hər hansı birini digər birində təhriflər etməklə qabartmaq olmaz.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticələri müxtəlif qrup analitiklər üçün maraqlıdır: idarə heyəti, maliyyə orqanları nümayəndəlikləri, auditorlar, vergi müfəttişləri, bank sistemi işçiləri, kreditorlar üçün və i.a. Fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsi, bir qayda olaraq, maliyyə təhlili çərçivəsində aparılır. Mühasibat hesabatı belə təhlilin əsas informasiya mənbəyi hesab olunur.

Hesabatda çoxsaylı göstəricilər əks etdirilmişdir ki, onların əksəriyyəti kompleks göstəricilərdir. Əksər göstəricilərin yaranması alqoritmləri bu və ya digər dərəcədə formalaşdırılır. Belə ki, balans maddələri hesabların bağlanması və hesabat dövrünün nəticələrinə görə maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi prosesində formalaşır, balansın özü isə bağlanmamış hesabların qılığıdır. Sözsüz ki, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin keyfiyyətə təhlilinin əsasını hər bir maddənin iqtisadi məzmununun, hesabat formalarının strukturunda əhəmiyyətinin başa düşülməsi təşkil edir.

Hesabat qarşılıqlı əlaqəli göstəricilərin kompleksini təşkil edir. Məntiqi və informasiya qarşılıqlı başlığa malikdir. Məntiqi baxımdan burada üç aspekti göstərmək lazımdır.

Birincisi, hesabatın tərtibinin məntiqliyi müəssisənin iqtisadi və maliyyə potensialının və onlardan istifadənin səmərəliliyinin geniş xarakteristikasının verilməsi zəruriyyəti ilə müəyyən edilir. Hesabatın əsas formaları olan mühasibat balansı və mənfəət və zərərlər haqqında hesabat sənaye müəssisələrinin iki tərəfini – statik və dinamik tərəflərini əks etdirir. Ona görə də həmin formalarının birinin olmaması müəssisənin maliyyə vəziyyəti, rentabelliği və inkişafının perspektivini müəyyən etməyə imkan vermir.

İkincisi, əksər balans maddələri kompleksdir. Ona görə də, müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün mühüm olan balansın bir sıra göstəricilərinə əlavə hesabat formalarında açıqlama verilir.

Üçüncüsü, analitik planda daha mühüm göstəricilərin (mənfəətin, fondların, əsas vəsaitlərin və s.) dəyişməsinin dinamikası və fondları mühüm maraq doğurur. Bu nisbətlər hesabat sistemində realizə olunur və təhlil zamanı müəyyən edilə bilər.

Məntiqi əlaqələr hesabat göstəriciləri arasında birbaşa və dolayısı nəzarət nisbətlərində özünü göstərən informasiya əlaqələri ilə tamamlanır. Birbaşa nəzarət sistemi dedikdə eyni bir göstəricinin bir neçə hesabat formalarında əks olunması başa düşülür (məsələn, ilin əvvəlinə və ya sonuna bitməmiş tikinin dəyəri 1 və 5 №-li formada verilir). Dolayısı mənfəət nisbətləri bir neçə göstərici arasında bir sıra hesabat formalarında çətin olmayan hesabı hesablamalar vasitəsi ilə bağlılığını əks etdirir.

Göstəricilər arasında belə əlaqəni bilmək yalnız təhlil üçün deyil, eləcə də nəzarət baxımından vacibdir. Mühasibat hesabatının təhlilinə başlamazdan əvvəl onun formal əlamətlərinə görə və mahiyyətinə yoxlanması həyata keçirilir.

Mühasibat hesabatı dövrü xarakter daşıyır. Bununla əlaqədar maliyyə təhlilinin iki istiqamətini fərqləndirmək lazımdır: a) iqtisadi potensialın və onda

baş vermiş dəyişikliyin qiymətləndirilməsi; b) maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Həmin istiqamətlər üzrə təhlil analitik tərəfindən müəyyən edilən və obyektiv və subyektiv amillərdən asılı olan müxtəlif detallaşdırma dərəcəsində aparıla bilər. Ekspres-təhlil çərçivəsində sayca az əsas göstəricilər əsasında hesablama, nəzarət və təhlil aparılır. Bu halda qısa müddətdə analitik qiymətləndirmə aparmaq mümkündür. Dərin maliyyə təhlili daha çox əməktutuludur.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində analitik prosedura bloku dəqiq ifadə olunmuş maliyyə istiqamət yönü olub maliyyə təhlilidir. Mühasib, eləcə də müəssisə rəhbəri maliyyə təhlilinin əsaslarını, o cümlədən, maliyyə hesabatının məzmununu, göstəricilərini və maddələrini, onların qarşılıqlı əlaqələrini bilməlidir. Analitik işlərin təşkilinin bir xüsusiyyətini də qeyd etmək lazımdır: təhlilin konkret metodlarının, qayda və üsullarının rolu və mahiyyəti dəyişir. Ənənəvi metodlarla yanaşı analitik işlərdə modelləşdirmədən də geniş istifadə olunur.

1.3. Mühasibat (maliyyə) hesabatının tərtibi problemləri

Mühasibat (maliyyə) hesabatı Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanan və təsdiq olunan nümunəvi formalarda tərtib edilir. Qeyd olunduğu kimi, Mili Mühasibat Uçot Standartlarına əsasən mühasibat hesabatının tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir:

- ✓ mühasibat balansı;
- ✓ mənfəət və zərər haqqında hesabat;
- ✓ kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat;
- ✓ pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
- ✓ uçot siyasəti və izahlı qeydlər.

Mühasibat (maliyyə) hesabatında məcmu aktivlər, o cümlədən, uzunmüddətli aktivlər, cari aktivlər, kapital, öhdəliklər, gəlirlər və xərclər haqqında informasiya əks etdirilir. Hesabat, yalnız tapşırıqın (planın) yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək üçün deyil, eyni zamanda onun tərtib edilməsi

üçün də geniş imkanlar açır. Hesabat məlumatlarına əsasən müəssisənin əsas və dövriyyə vəsaiti ilə təmin edilməsi müəyyənləşdirilir və onlardan düzgün istifadə edilməsi qiymətləndirilir.

İllik hesabatın tərtibi zamanı mühasibat uçotunun aparılmasının aşağıdakı əsas prinsipləri gözlənilməlidir:

- hesabat ili ərzində müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş uçot siyasətinə müvafiq olaraq müəyyən olunmuş qayda üzrə ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilməsi və əmlakın qiymətləndirilməsinin gözlənilməsi;

- hesabat ilində baş vermiş bütün əməliyyatların və əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiyasının nəticələrinin həmin ildə uçotda tam əks etdirilməsi;

- gəlirlərin və xərclərin hesabat dövrünə aid edilməsinin düzgünlüyü;

- istehsala cari xərclərin və uçotda fərqləndirilməsi;

- illik inventarizasiya tarixinə analitik uçot dövriyyəsi məlumatlarının sintetik uçot hesabları üzrə qalıq məbləğlərinə müvafiqliyi.

Beləliklə, illik mühasibat hesabatının tərtibi zamanı uçotda başa çatmış il üzrə bütün sənəd dövriyyəsi tam əhatə olunur. Mühasibat hesabatı Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin əmri ilə müəyyən edilmiş qaydaya əsasən nümunəvi formalarda tərtib olunur.

Mühasibat hesabatının nümunəvi formalarında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı nəzərdə tutulmuş iqtisadi göstəricilər verilir. Müəssisədə obyektiv səbəbdən (bu və ya digər aktiv və passivin, əməliyyatın olmaması) hər hansı bir maddə doldurulmadıqda tire qoyulur.

Formaların baş hissələri aşağıdakı qaydada doldurulur:

«Müəssisə» rekvizitində müəssisənin tam adı yazılır. «Sahə (fəaliyyət növü)» rekvizitində onun aid olduğu sahə (fəaliyyət növü) göstərilir. «Nəzarət məbləği» rekviziti doldurulmur.

Bütün müəssisələr üçün hesabat ili 1 yanvardan 31 dekabra qədər olan müddət, yeni yaradılmış müəssisələr üçün hüquqi şəxs statusu aldığı gündən dekabr ayının 31-nə qədər olan müddət hesab olunur. Dövlət mülkiyyəti

formasından kollektiv mülkiyyət formasına keçmiş, ləğv olunmuş və yenidən təşkil olunmuş müəssisələr ilin əvvəlindən ləğv olunan (yenidən təşkil olunan) günə qədər olan müddətə illik hesabat formaları üzrə hesabat təqdim edirlər.

Ləğv olunan müəssisələr üzrə ləğv olma balansının və mühasibat hesabatlarının tərtib edilməsinə müəssisənin ləğv edilməsini həyata keçirən komissiya məsuliyyət daşıyır. Müəssisəyə aid olan əmlak ləğv etmə komissiyası tərəfindən müəyyən olunmuş qiymətlər üzrə (onların mümkün faktiki qiyməti ilə) əks etdirilir. Ümitsiz borc və zərərlər ləğvolunma balansına daxil edilmir. Ləğv olunan müəssisənin öhdəlikləri dəqiqləşdirilir və ödənmə günündən başlayaraq bölmələr üzrə bərabər faizlərlə ləğvolma balansında əks etdirilir.

Mühasibat uçotu və hesabatının düzgünlüyünün tədqiq olunması üçün müəssisə vaxtaşırı olaraq özünün əmlakının, öhdəliklərinin, hesablaşmalarının, kapitalının və digər qiymətlilərinin və bütövlükdə balansın bütün aktiv və passiv maddələrinin inventarizasiyasını aparmalıdır. Mütləq aparılacaq inventarizasiyalardan savayı müəssisə hesabat dövründə aparılacaq inventarizasiyaların miqdarını, vaxtını, hər bir inventarizasiya zamanı yoxlanacaq əmlakın siyahısını müstəqil müəyyən edir. Bu zaman qiymətlilərin faktiki qalıqları ilə mühasibat uçotu məlumatları arasındakı fərq daimi fəaliyyət göstərən komissiya tərəfindən tənzimlənir.

Maliyyə, vergi orqanları və bank idarələri ilə hesablaşmalar üzrə balans maddələrində əks etdirilmiş məbləğlər həmin orqanlarla razılaşdırılmalı və eyni məbləğ təşkil etməlidir. Balansda həmin hesablaşmalar üzrə tənzimlənməmiş məbləğin saxlanması yolverilməzdir.

Müəssisə mühasibat uçotunda hesabat məlumatlarının ötən ilin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə edilməsi təmin olunmalıdır. Bu zaman metodoloji dəyişikliklər nəzərə alınmalıdır. Mühasibat hesabatları və balanslarda heç bir düzəlişə və pozuntulara icazə verilmir.

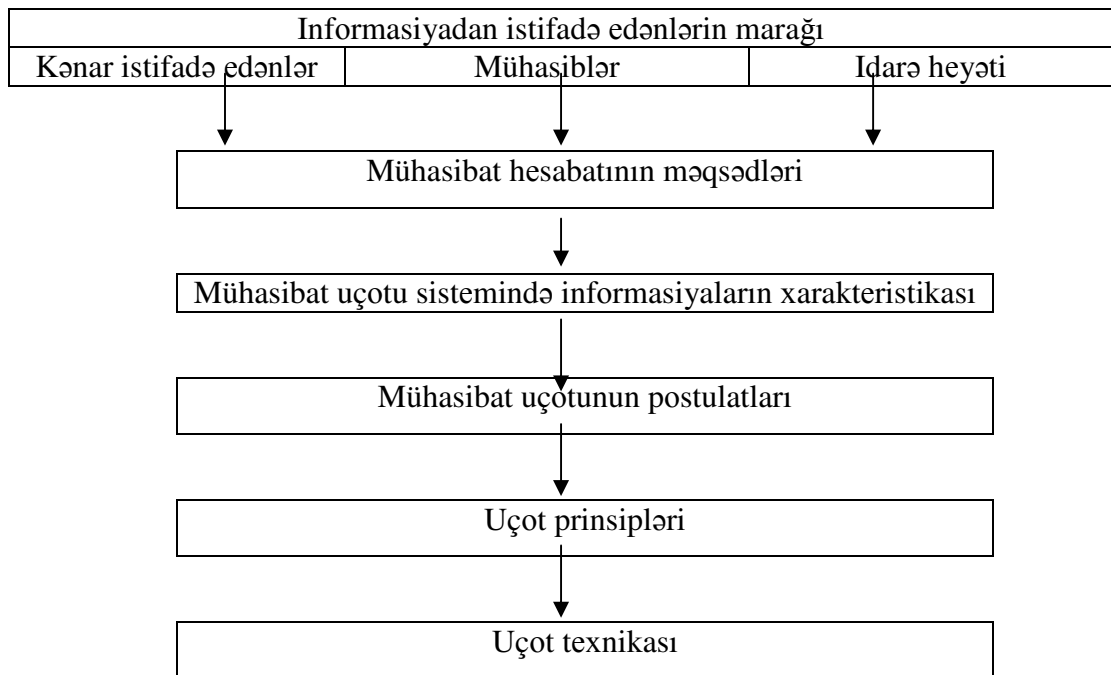
Istər cari, istərsə də ötən ilin hesabat məlumatlarının düzəldilməsi (onların təsdiq edilməsindən sonra) hesabat dövründə tərtib edilmiş hesabatlarda aparılır.

Bu zaman düzəliş hesabat dövrü üzrə (rüb, ilin əvvəlindən) məlumatlara edilir.

İllik mühasibat uçotunun yoxlanması zamanı gəlirlərin gizlədilməsi və ya istehsal xərcləri ilə bağlı olmayan xərclərin onlara aid edilməsi nəticəsində maliyyə nəticələrinin təhrif edilməsi aşkar edildikdə ötən ilin mühasibat hesabatı və balanslarına düzəliş edilmir, cari ildə ötən illərin mənfəəti kimi müvafiq hesablarda əks etdirilməklə göstərilir.

İllik hesabat cədvəlləri nömrələnməli, ayrıca qovluğa tikilir. Qovluğa illik hesabatların tərkibinə daxil olan formaların siyahısı əlavə edilir. İllik hesabata müəssisənin təsərrüfat-maliyyə nəticələrinə təsir edən əsas amillər və hesabatın baxılması yekunları üzrə və xalis gəlirin bölüşdürülməsi üzrə qərar göstərilməklə şərhəddici arayış əlavə edilir. Müəssisənin son bir neçə il ərzində iqtisadi və maliyyə göstəricilərinin dinamikasının həmin arayışda əks etdirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə (mühasibat) hesabatı mühasibat uçotunun konseptual əsaslarının təməldaşı hesab olunur. Onların qurulması loqikası aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

Şəkil 1.2. Mühasibat uçotunun konseptual əsasları

ABŞ-da mühasibat uçotunun konseptual əsasları maliyyə uçotunun standartları üzrə Şura (Financial Accounting Standart Board, FASB) tərəfindən 1978-1985-ci illərdə hazırlanmışdır. Onlar maliyyə uçotunun konsepsiyaları haqqında Əsasnamə adlanan (Statement Financial Accounting Concept, SFAC) altı sənəd formasında tərtib edilməklə maliyyə hesabatının məqsədlərinin, uçot informasiyasını, hesabat elementlərinin keyfiyyət xarakteristikasını, onlarda müxtəlif aktivlərin əks etdirilməsi üsullarını və s. əhatə edir.

SFAC1 «Sənaye müəssisəsinin maliyyə hesabatının məqsədləri»nə əsasən hesabat kompaniyanın iqtisadi resursları və əldə olunmuş maliyyə nəticələri haqqında investorları və kreditorları informasiya ilə təmin etməlidir. SFAC2 «Uçot informasiyalarının keyfiyyət xarakteristikaları» aydınlıq, düzgünlük və s. bu kimi xarakteristikaları göstərir və şərh edir. SFAC3 «Sənaye müəssisəsinin maliyyə hesabatının elementləri» on əsas elementə şərh verir: aktivlər, kreditor borcları (öhdəlikləri), xüsusi kapital, mülkiyyətçilərin investisiyası, mülkiyyətçilərə ödəmələr, kapitallaşdırılmış gəlirlər, itkilər. SFAC4 «Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının məqsədləri» mənfəətin əldə edilməsi əsas məqsəd olmayan kompaniyalar tərəfindən hazırlanmış maliyyə hesabatının xarakteristikasını əks etdirir. SFAC5 «Kvantitativlik, qiymətləndirmənin qəbul edilməsi və sənaye müəssisəsinin maliyyə hesabatında onların əks etdirilməsi» informasiyanın eyniləşdirilməsinə tələbləri, eləcə də hesabata daxil edilən bu və ya digər maddəni təmin edən meyarlar göstərilir. SFAC6 «Maliyyə hesabatının elementləri», SFAC3-ün modifikasiyası hesab olunmaqla qeyri-sənaye müəssisələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Eyni yanaşmanı beynəlxalq uçot standartları üzrə komitənin fəaliyyətində də görmək olar. İşlənmiş standartlar kompleksi «Maliyyə hesabatının hazırlanması və təqdim edilməsi qaydaları»na dair sənədlə həyata keçirilir, müəyyən dərəcədə amerikan loqikasına ilə üst-üstə düşür. Belə ki, həmin sənədə maliyyə hesabatının təyinatını, onun əsasını təşkil edən ilkin şərti, onun keyfiyyət xarakteristikasını, hesabatın elementlərini və i.a. daxil edilir.

Qeyd olunan sxemdən aydın olur ki, mühasibat uçotunun qurulmasının ilkin şərti informasiyaya ehtiyacı olan bütün şəxslərin marağı təşkil edir. Bununla da uçotun əsas əlaməti olan informasiya – məsləhət funksiyası göstərilir. Aydındır ki, belə maraqlar yalnız nəzarət funksiyasının realizə edilməsi ilə məhdudlaşa bilməz. Heç də təsadüfi deyildir ki, mühasibat hesabatı tətbiqi iqtisadiyyatda müstəqil istiqamət kimi inkişaf edən maliyyə menecmentinin informasiya təminatının əsası olmaqla elmi və təcrübi əhəmiyyətə malikdir.

Mühasibat hesabatından istifadə edənləri şərti olaraq üç qrupa bölmək olar: kompaniyanın fəaliyyət nəticələrinə birbaşa və ya dolayısı marağı olanlar (uzunmüddətli borc və kredit verən investorlar, kontraqentlər, vergi və statistika orqanları); bilavasitə mühasibat xidməti (hesabat dövründə baş vermiş müxtəlif növ əməliyyatları tam vahid kimi əlaqələndirən uçot-analitik prosesinin yekun elementi kimi); kompaniyanın idarə heyəti. Əlbəttə, maliyyə hesabatından istifadə edən hər üç qrupun marağı üst-üstə düşməyə bilər, bəzi hallarda hətta, müəyyən ziddiyyətlər təşkil edə bilər.

Maliyyə hesabatının məqsədləri informasiyadan istifadə edənlərin tələbatına uyğun müəyyən edilir. Ona görə də hesabat maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini, cari maliyyə vəziyyəti və hesabat ilində onda baş vermiş dəyişiklikləri əks etdirməlidir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə balansın təhlili maliyyə hesabatının təhlili metodikasının tərkib hissəsi hesab olunur. Həmin metodikanın əsaslarını başa düşmək üçün aşağıdakı məsələlərlə ardıcıl tanış olmaq lazımdır: maliyyə hesabatından potensial istifadə edənlər; illik hesabatın strukturu; mühasibat hesabatının tərtib olunmasını tənzimləyən sənədlər; təhlilin metodikası; istifadə olunan texniki vəsaitlər və təhlilin metodları.

Azərbaycan yalnız dövlət səviyyəsində deyil, eləcə də sahə, müəssisə və təşkilat səviyyəsində dünya iqtisadi inteqrasiyası prosesinə aktiv qoşulur. Bununla əlaqədar olaraq respublikamız prinsiplərin qoyulması və həll edilməsi zəruriyyəti ilə üzləşir ki, belə bir problemlərdən biri mühasibat uçotunun uyğunlaşdırılması, dünya uçot təcrübəsinə yaxınlaşdırılmasıdır.

Bununla bağlı iki istiqamətdə işlərin görülməsi zəruridir: 1) praktiki işçilərin, ali məktəb müəllimlərinin yenidən hazırlanması proqramını hazırlamaq və həyata keçirmək; 2) mühasibat uçotu sisteminə və hesabatla dəyişikliklər etmək.

İkinci istiqamət nisbətən çətinliyi ilə fərqlənir və onun həlli hesabatların tərkibi və məzmununun dəyişməsi, yeni hesabat planının və mühasibat uçotu və hesabatları haqqında yeni əsasnamənin hazırlanması ilə başlanmışdır. Uçotun uyğunlaşdırılması üzrə işlər 1973-cü ildə əsas qoyulmuş Beynəlxalq Uçot Standartları üzrə Komitəsi (IASC) tərəfindən həyata keçirilir. Hazırda həmin komitəyə 88 ölkənin 120-dən çox mühasibat təşkilatı daxil olmuşdur. 1995-ci ilin sonuna IASC tərəfindən 33 beynəlxalq uçot standartı işlənilib hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Həmin standartlarla bağlı olan problem onların təklif xarakteri ilə izah olunur. Bununla bağlı 1989-cu ildə standartlar üzrə dəqiqləşdirmə layihəsini nəşr etdirdi. Belə ki, 2 №-li standartda satılmış məhsulun maya dəyərinin müəyyən edilməsinin yeddi metodu göstərilmişdir. Layihədə onlardan ikisi (FIFO metodu və orta çəki qiyməti metodu) əsas götürülmüş, LIFO metodu alternativ kimi qəbul edilmişdir.

Respublika reallığı baxımından mühasibat uçotunun uyğunlaşdırılması problemlərinə gəldikdə burada bir sıra ümumi nəticələri qeyd etmək lazımdır.

Birincisi, mühasibat uçotu sistemi və metodlarının qaydaya salınması üzrə işlər XX əsrin sonunda uyğunlaşdırma və standartlaşdırma ideyası ilə əlaqədardır. Mühasibat uçotunun müxtəlif sisteminin uyğunlaşdırılması Avropa Birliyi (AB) çərçivəsində həyata keçirilir. Burada loqika ondan ondan ibarətdir ki, hər bir ölkədə uçotun və standartlar sisteminin, onların tənzimlənməsinin təşkili üzrə özlərinin modelindən istifadə edə bilərlər. Burada əsas şərt həmin standartların digər ölkələrin (birlik üzvləri olan) uyğun standartlarını inkar etməsin, daha doğrusu, bir-birilə uzlaşsın. Uçot proseduralarının standartlaşdırılması ideyası uçotun unifikasiyası üzrə işlər çərçivəsində həyata keçirilir (IASC tərəfindən).

İkincisi, uçot modellərinin və proseduralarının beynəlxalq kontekstdə uyğunlaşdırılması prosesinin səbəbləri və nəticələri xüsusi uçot çərçivəsindən çıxır

və xeyli dərəcədə kapital, mal və xidmətlər bazarı ilə bağlı olur. Beləliklə, respublika kompaniyalarının iri fond birəalarına çıxışı onlar tərəfindən beynəlxalq uçot standartlarının qəbul edilməsindən çox asılıdır.

Üçüncüsü, Azərbaycanın uyğunlaşdırma prosesinə daxil olması uçotun metodologiyası və təcrübəsinin təcili, ani dəyişməsinə nəzərdə tutmur. Bunun üçün uçotun tənzimlənməsinin beynəlxalq təcrübəsi öyrənilməlidir.

Dördüncüsü, «standartlaşdırma» anlayışının mahiyyətini fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, mühasibat uçotunun standartları peşəkar təşkilatlar tərəfindən hazırlanmış uçot qaydasının, metodlarının və proseduralarının məcmu olmaqla təklifedici xarakter daşıyır. Respublikada peşəkar mühasibat təşkilatları və beynəlxalq institutların yaradılması metodoloji, təşkilati və psixoloji aspektlər baxımından asan məsələ deyil.

Beşincisi, respublikada son dövrlərdə uçotun tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə müəyyən işlər görülsə də onların nəticələri ilk növbədə praktiki mühasiblər tərəfindən yeni normativ sənədlərin imkanlarını nə dərəcədə dərk etmələrindən çox asılıdır.

Altıncısı, normativlərin işlənməsi və hazırlanması sonsuz prosesdir. Burada iki əsas yanaşma mümkündür. Birincisi, tənzimlənmənin yeni çoxsəviyyəli sisteminə hazırlanmasını nəzərdə tutur. İkinci yanaşma başqadır. Respublikamızda bol normativ materiallar toplanmışdır. Deməli, uçotun tənzimlənməsi sahəsində toplanmış təcrübə ümumiləşdirilməli və onun beynəlxalq uçot təcrübəsinə müvafiqliyi dərəcəsi öyrənilməlidir. Bu proses uzunmüddətlidir, lakin onun sonunda respublikanın uçot sistemində radikal dəyişikliyin aparılmasının məqsədəuyğunluğu və dərəcəsi haqqında nəticə çıxarmaq mümkün olacaqdır.

II FƏSİL. MÜHASİBAT (MALİYYƏ) HESABATININ İQTİSADI OXUNUŞU VƏ TƏHLİLİ METODİKASI

2.1. Mühasibat (maliyyə) hesabatının tərkibi və strukturunun təhlili

Mühasibat (maliyyə) hesabatı müəssisənin hesabat dövründə əmlak və maliyyə vəziyyətini konkret və anlaşıqlı formada xarakterizə edən hesabat formalarının məcmusudur. O, mühasibat uçotu məlumatlarının ümumiləşdirilməsinə əsaslanır və müəssisə ilə onun fəaliyyəti haqda informasiyalardan istifadə edən istifadəçiləri əlaqələndirən informasiya sistemidir.

Mühasibat (maliyyə) hesabatı ilk sənədlərlə təsdiqlənən sintetik və analitik uçota əsasən tərtib olunur. Respublikamızda bütün müəssisələr üçün Mühasibat (maliyyə) hesabatının vahid formaları nəzərdə tutulmuşdur. Mühasibat (maliyyə) hesabatının tərkibi və göstəricilərinin vahidliyi onun istifadəçilərinin müvafiq informasiyalara olan ehtiyacını ödəmək üçündür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində üç növ hesabat tərtib oluna bilər:

- Müəssisənin özünün istehsal və idarə olunması üzrə xüsusi ehtiyaclarını ödəmək üçün;
- Müəssisə haqqında zəruri informasiyalara malik olmağa maraq göstərən kənar təşkilatlar üçün;
- Kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunmaq üçün.

Təşkilati-hüququ formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxs sayılan bütün müəssisələr üçün hesabat göstəriciləri qarşılıqlı əlaqədə olmalı və bir-birini tamamlamalıdır. Mühasibat hesabatlarına obyektiv zərurət müəssisələrin operativ qaydada idarə olunması, qarşıdakı kapital qoyuluşları və maliyyə riskləri üzrə əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi tələblərindən irəli gəlir. Bu baxımdan hesabat müəssisələrin fəaliyyətinin başlıca cəhətlərini dəqiq və real surətdə açıqlamalıdır.

Balans təsərrüfat vəsaitlərini və onların yaranma mənbələrini Azərbaycan Respublikasının valyutası (manat) ilə qeydiyyatda alır. Bilavasitə manatdan istifadə olunması təsərrüfat fəaliyyətinə qiymət vermək üçün müstəsna əhəmiyyətə

malikdir.

Beynəlxalq standartlara görə mühasibat balansının düzgün qurulması aşağıdakıların əhatə olunması deməkdir:

1. Təsərrüfat çoxsahəli bütün proseslərin tam xarakterizə edilməsini;
2. Təsərrüfat hadisələrinin düzgün qruplaşdırılması;
3. Hesabların düzgün müxabirləşməsini və s.

Mühasibat balansının aktivində təsərrüfat dövriyyəsinin müəyyən qrup üsürləri göstərilir. Belə ki, «Dövriyyədən kənar aktivlər» adlı I bölmədə əks etdirilir:

- qeyri-maddi aktivlər;
- əsas vəsaitlər (binalar, qurğular, tikililər, maşın və avadanlıqlar və s.);
- uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları və s.;
- «Dövriyyə aktivləri» adlı II bölmə dövriyyəsi vəsaitlərinin (cari aktivlər)

müxtəlif maddələrini birləşdirir.

Aktiv maddələr qanunvericiliyə və müxtəlif ölkələrin ənənələrinə uyğun surətdə balansda müəyyən sistem əsasında yerləşdirilir. Aktivin müxtəlif maddələri balansda əmlakın hərəkət dərəcəsiəndən asılı olaraq əks etdirilir.

Respublikanın üçot praktikasında göründüyü kimi balansın I bölməsində daşınmaz əmlak qeydə alınır. Belə əmlak aydın məsələdir ki, fəaliyyətdə olduqları bütün müddət ərzində özlərinin ilk dəyərlərini dəyişmirlər. Daha sonra balansın aktivində ilk yerləri pul vəsaitləri, mallar, ehtiyatlar, bitməmiş istehsalatlar, debitorlar və s. əksini tapır. Balansın aktivinin belə bir quruluşu ABŞ və İngiltərə üçün xarakterikdir. Azərbaycan da isə belə bir sxem 20-ci illərin axırınadək tətbiq edilirdi. Əgər, balansın aktivi müəssisənin əmlak kütləsinin əşya tərkibini açıqlayırsa, balansın passivi isə başqa təyinatla malikdir. Passivdə təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinə hansı kəmiyyətdə vəsait (kapital) qoyulduğu göstərilir. Bildiyimiz kimi son illərdə passiv «müəssisə vəsaitlərinin əmələ gəlmə mənbələri və yerləşdirilməsi» adlanırdı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində passiv daha çox alınmış sərvətlərə (xidmətlər) və yaxud təşkilat tərəfindən alınan resurslara

(aktivlərə) görə öhdəliklərə uyğun gəlir.

Bu zaman öhdəliklərin hər şeydən əvvəl subyektlər üzrə qruplaşdırılması vacib hesab olunur. Öhdəliklər isə öz növbəsində təsərrüfatın mülkiyyətçiləri və üçüncü şəxslər (kreditorlar, bank və s.) üzrə ayrılıqda qruplaşdırılır. Balansda bu qaydada bölgünün çox mühüm əhəmiyyəti var.

Mülkiyyətçilər qarşısındakı öhdəliklər öz növbəsində iki növə bölünür. Bu növlərin birisi təsərrüfat yaradılan zaman ilk haqq şəklində baş verir. Belə mənbələr nizamnamə kapitalı adlanır. İkinci öhdəlik mülkiyyətçilər qarşısında olur. Başqa sözlə, alınmış mənfəətin bir hissəsi hesabına əmələ gəlir. Öhdəliklərin ikinci növü balansın passivinin aşağıdakı maddələrində əks etdirilir:

- kapital ehtiyatları;
- emissiya gəliri;
- bölüşdürülməmiş mənfəət;

Mülkiyyətçilər qarşısındakı öhdəliklərin hər iki növü «xüsusi kapital» adlı anlayış kimi birləşdirilir. Ümumiyyətlə, xüsusi kapital iki əsas hissədən ibarətdir:

- a) səhmdar və payçılardan alınan kapital;
- b) təsərrüfat fəaliyyəti prosesində yaranan kapital.

Xüsusi kapitalın belə bölgüsü böyük praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarına kapitalın birinci hissəsini həm də müəssisənin maliyyə resursları adlanır. Belə bir nöqtəyi-nəzərdən hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, müəssisə öz kapitalını mühafizə etdiyi şəraitdə gəlir götürməlidir. Ümumiyyətlə, kapitalın hüquqi nöqtəyi-nəzərdən mühafizəsi və uqotun nəzəri mövqeyindən mühafizəsi anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Kapitalın mühafizəsinə hüquqi yanaşma məhdud məsuliyyətli müəssisələr və səhmdar cəmiyyətləri üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə təşkilatların kapitalı dedikdə, onların qoyduqları resursların ümumi məbləği başa düşülür. Bu məbləğ cəmiyyətin mülkiyyətinə çevrilir. Müəssisə ilə iş aparan üçüncü şəxsin mənafeyi naminə həmin kapitalın vəsaitindən istifadə edilə bilməz. Başqa sözlə,

kapitalın kəmiyyəti saxlanmalıdır. Təsadüfi deyildir ki, belə yanaşma bazar infrastrukturunu inkişaf edən bütün ölkələrdə qanunvericiliklə tənzimlənmişdir.

Uçot mövqeyindən kapitalın mühafizəsi öz əksini nizamnamə kapitalında tapır. Başqa sözlə, nizamnamə kapitalının ilin əvvəlinə məbləği ilin axırına məbləğinə bərabər olmalıdır. Bu qayda öz əksini mühasibat uçotunun vahid hesablar planının tətbiqinə dair əsasnamədə tapmışdır.

Passivin digər tərkib hissəsi xarici öhdəliklər (borclar) hesab olunur. Bu öhdəliklər uzun və qısa müddətli olur. Praktikada belə öhdəlikləri bəzən cəlb edilmiş kapital adlandırırlar.

Xarici öhdəliklər (borclar) özlüyündə üçüncü şəxsin (investorlar, kreditorlar və s.) qoyduğu vəsaitə hüquqdur. Təsərrüfat nöqtəyi-nəzərindən xarici borc əmlakın (aktivin) mənbəyi, hüquqi cəhətdən isə təsərrüfat subyektinin borcu sayılır. Odur ki, borc vəsaitləri (kapitalı) və «xarici öhdəliklər» adlı anlayışlar bir-birilə eynidir.

Beynəlxalq praktikada «Xüsusi vəsaitlər» (xüsusi kapital) anlayışı ayrıca qeydə alınır. Bu anlayış bəzən təmiz əmlak kimi də adlanır. Onu hesablamaq üçün müəssisənin malik olduğu bütün əmlakdan xarici borcları çıxmaq lazımdır. Xüsusi kapital dedikdə bütün kapitalın (passivin yekunu) qalığından cəlb olunmuş kapitalın (xarici borcları) çıxılması başa düşülür. Beləliklə, aktiv passivə bərabər olur. Qeyd etmək lazımdır ki, təmiz əmlak və xüsusi kapital eyni anlayışdır.

«Təmiz aktiv» göstəricisi respublika təşkilatları üçün yeni termdir. Bu göstərici müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə qiymət vermək üçün indikator sayılır və maliyyə hesabatları haqda Beynəlxalq standartın tələblərinə uyğun gəlir.

Balansın passivinin maddələri aktivdə olduğu kimi müəyyən sistem əsasında qruplaşdırılır. Bizim praktikamızda passivin maddələri qaytarılmayan artan təcilliyi üzrə yerləşdirilir. Birinci yeri nizamnamə kapitalı tutur və daha sonra digər maddələr gəlir.

7 №-li maliyyə hesabatının beynəlxalq standartı 1979-cu ildən qüvvədədir.

Mühasibat balansına izahlı qeydlərdə balansının müxtəlif maddələrinin

açıqlamaları verilir. Belə ki, «Cəlb edilmiş vəsaitlərin hərəkəti» adlı bölmədə borc vəsaitlərinin bank kreditləri, digər hüquqi və fiziki şəxslərdən təşkilatın aldığı borclar əks etdirilir. «Debitor və kreditor borcları» adlı I bölmədə debitor və kreditor borclarının hərəkəti haqda məlumatlar göstərilir. Borclar ödənmə müddətindən (1 ilədək və 1 ildən yuxarı) asılı olaraq əks etdirilir. Vaxtı keçmiş borclar (başqa sözlə, müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə ödənilməmiş) ayrıca göstərilir. 1 aydan uzun müddətli borclar da ayrıca əks etdirilir.

Mühasibat balansına izahlı qeydlərdə alınmış və verilmiş veksellərin hərəkəti, faktiki maya dəyəri üzrə göndərilən məhsullar (iş və xidmətlər) üzrə debitor borcları, (maliyyə nəticələrinə silinən) habelə ilin axırına daha çox debitor borcu olan debitor təşkilatların siyahısı (o cümlədən müddəti 3 aydan çox olan) göstərilir.

«Amortizasiya olunası əmlak» adlı bölmədə qeyri-maddi aktivlərin, əsas vəsaitlərin, azqiyətli və tezköhnələn əşyaların tərkibinin açıqlamaları verilir. Bu bölmədə bütün məlumatlar ilk dəyər ilə qeydə alınır. Burada həmçinin icarəyə verilmiş və konservasiyaya köçürülmüş əsas vəsaitlərin dəyəri, qeyri-maddi aktivlər, əsas vəsaitlər və azqiyətli əşyalara hesablanmış köhnəlmə məbləği, girov qoyulan əmlakın dəyəri haqda ilin əvvəlinə və ilin axırına məlumatlar göstərilir. Habelə burada əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar indeksləşmə üzrə nəticələr ayrıca əks etdirilir.

«Uzun müddətli investisiyaların və maliyyə qoyuluşlarının vəsaitlərinin hərəkəti» adlı bölmədə uzun müddətli investisiyaların və maliyyə qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə istifadə olunan xüsusi və cəlb olunan vəsaitlərin mövcudluğu və hərəkəti göstərilir. Arayışda isə bitməmiş tikintiyə məsariflər, habelə övlad və asılı cəmiyyətlərə qoyulan investisiyaların məbləği qeyd olunur.

«Maliyyə qoyuluşu» adlı bölmədə uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının tərkibi və mövcudluğu haqda ilin əvvəlinə və ilin axırına vəziyyəti açıqlanılır. Istiqrazların və digər qiymətli kağızların bazar qiyməti ilə dəyərləri arayışda öz əksini tapır.

Təşkilat tərəfindən həyata keçirilən məsrəflər hesabat və keçən illərə görə iqtisadi ünsürlər üzrə xərclər göstərilir. Bu məlumatlar təşkilat üzrə bütövlükdə təsərrüfat daxili dövriyyə nəzərə alınmadan əks etdirilir.

«Müxtəlif mənfəət və zərərlərin açıqlanması» adlı bölmədə təşkilatın hesabat və ötən illər ərzində əldə etdiyi (aşkara çıxartdığı) mənfəət və zərərlərin müxtəlif növləri üzrə məlumatlar uçota alınır.

«Sosial göstəricilər» adlı bölmədə dövlət sosial sığortasına hesablanan və istifadə olunan haqlar göstəricilər, habelə işçilərin orta siyahı sayı, müəssisənin əmlakına qoyulan səhmlər və qoyuluşlardan gəlirlər, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən işlər və göstərilən xidmətlər) ilə əlaqədar olmayan pul ödənişləri və mükafatlar haqda məlumatlar nəzərə alınır.

2.2. Mühasibat balansı mühasibat hesabatının əsas forması kimi

Mühasibat balansı öz məzmununa görə uzunmüddətli aktivləri (dövriyyədən kənar aktivləri), qısamüddətli aktivləri (dövriyyə aktivlərini), kapital və ehtiyatları, uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəlikləri əhatə edir. Mühasibat hesabatlarında hesabat məlumatlarının uyğunluğu tələbinə əməl edilməlidir. Hesabın əsas forması olan mühasibat balansı tənzimləyici kəmiy-yətlər çıxıldıqdan sonar qalan netto qiymətində göstəricilərdən ibarətdir. Mühasibat balansı öz quruluşuna görə iki sıra rəqəmlərdən ibarətdir ki, onların da yekunu birbirinə bərabərdir.

Mühasibat balansı haqqında danışmadan əvvəl ümumiyyətlə balans anlayışını nəzərdən keçirək.

«Balans» termini latın sözlərindən (bis-iki dəfə, Lanx-çəki camı) götürülüb. Hərfi mənası iki dəfə (bis) və cam, piyalə (Lanx) deməkdir və bərabərlik, tarazlıq simvolu kimi istifadə olunur. İqtisadiyyat elmində bu termin, bir qayda olaraq, hər hansı bir resursların mənbələrini və müəyyən dövrə onlardan istifadə olunması istiqamətlərini xarakterizə edən interval göstəricilər sistemini əks etdirmək üçün qəbul edilmişdir. Məsələn, istehsal və ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi balansı, material balansı, dövlətin pul gəlirləri və xərcləri balansı (dövlət büdcəsi),

əhali balansı və i.a.

Məlumatların bərabər yekunla ikitərəfli cədvəl formasında verilməsi üsulu kimi balans metodu planlaşdırmada, mühasibat uçotunda və iqtisadi təhlildə geniş tətbiq olunur. Plan balansları sisteminə material, pul və əmək balansları daxil edilir. Həmin balansların köməkliyi ilə ayrı-ayrı növ materialların, məhsulların, pul vəsaitlərinin və əmək resurslarının yaradılması və bölüşdürülməsi planlaşdırılır. Balanslardan ciddi determinləşdirilmiş asılılığın öyrənilməsi zamanı amilli təhlilin aparılması üçün istifadə olunur. Belə ki, plan və faktiki əmtəə balansının müqayisəli öyrənilməsi zamanı məhsul satışının həcminə təsir edən amillər təhlil olunan dövrün əvvəlinə və sonuna mal qalığının, daxil olan malların həcmnin və nəzərdə tutulmamış məxariclərin dəyişməsinin təsiri öyrənilir və qiymətləndirilir. Belə balanslarda yekunların bərabərli olmasına da bilər. Məsələn, aktiv (aparılan malların gətirilən mallardan çox olması) və passiv (gətirilən malların aparılan mallardan çox olması) balanslar ola bilər.

Mühasibat uçotunda «balans» sözü ikili mənə daşıyır:

1. Yekunların bərabərliyi (hesabların debet və krediti üzrə yazılışların, analitik hesablar üzrə yazılışların müvafiq sintetik hesab üzrə yazılışlara, mühasibat balansının aktiv və passiv maddələrinin yekunlarının bərabər olması şəraitində);

2. Müəyyən tarixə müəssisələrin vəsaitlərin vəziyyətini xarakterizə edən mühüm forma.

Planlaşdırma və iqtisadi təhlil zamanı istifadə olunan balanslardan fərqli olaraq mühasibat balansı müəyyən tarixə müəssisənin vəsaitlərinin vəziyyətini xarakterizə edən dövrü göstəricilər sistemi kimi çıxış edir.

Müstəqil mühasibat balansı hüquqi şəxslərin ən mühüm əlamətlərindən biridir və başqa sözlə, iqtisadi-hüquqi vəzifələri yerinə yetirir. Bununla da mühasibat uçotunun ən mühüm prinsiplərindən biri sayılan təsərrüfat subyektinin əmlak xüsusiyyətləri təmin edilir.

Mühasibat balansı istifadə edənlərin geniş dairəsi üçün başlıca informasiya

mənbəyidir. Belə ki, balans mülkiyyətçiləri, menecerləri və digər şəxslərin təşkilatın idarə olunması və əmlak vəziyyəti ilə əlaqədar məsələlərlə tanış edir. Onlar bilavasitə balans məlumatları əsasında təşkilatın yaxın müddət ərzində iqtisadi və maliyyə imkanlarını dəqiq öyrənməyi bilirlər.

Mühasibat balansının başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu sənədə əsasən müəssisənin əmlakı, hüquq və öhdəlikləri (borcları) müqayisə olunur. Bu zaman əmlak borca bərabər, ondan artıq və yaxud əskiki ola bilər. Əgər əmlak borca bərabərdirsə, hüquq və öhdəliklər qarşılıqlı surətdə ödənilir. Əgər əmlak borcdan çoxdursa, bu xalis aktivlər adlanır. Əksinə, əmlak borcdan azdırsa, bu defisit deməkdir. Mühasibat uçotu nəzəriyyəsində əmlak dedikdə aktiv, borc (öhdəlik) isə passiv başa düşülür.

Analitik planda balans maddələrinin qarşılıqlı əlaqəsi böyük maraq doğurur. Hesabat forması kimi mühasibat balansı müəssisənin təsərrüfat vəsaitlərini iki aspektdə – tarixi və yaranma mənbələrinə görə xarakterizə edir. Ona görə də balansın aktiv və passivinin maddələri qarşılıqlı əlaqəlidir. Müəssisələrin müstəqilliyinin güclənməsi və hesabatın tərtibi qaydasının dəyişməsi ilə bağlı balans maddələri səviyyəsində analitik qarşılıqlı əlaqələrin müəyyən edilməsi çətinləşmişdir. Mövcud hesabatda balansın aktivinin hər bir maddəsi bir çox örtülmə mənbəyinə malikdir. Bu baxımdan konkret növ aktivlərin örtülməsi üçün hər bir mənbənin xüsusi çəkisini müəyyən etmək həmişə mümkün olmur.

Balansın daxili qarşılıqlı əlaqələrini nəzərdən keçirək:

1. Balansın aktivinin bütün bölmələrinin yekun məbləği onun passivinin bütün bölmələrinin yekun məbləğinə bərabərdir.
2. Normal fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində xüsusi vəsaitlərin məbləği (kapital və ehtiyatlar) qeyri-dövriyyə aktivlərin həcmindən yüksək olur.
3. Dövriyyə aktivlərinin ümumi məbləği borc vəsaitlərinin həcmindən çox olur.
4. Sənaye müəssisəsinin balansında eyni vaxtda «Hesabat dövrünün bölüşdürülməmiş mənfəəti» və «Hesabat dövründə örtülməyən zərər» maddəsi

üzrə məbləğ göstərilə bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, balans maddələri daima dəyişir və bu dəyişmə iki istiqamətdə gedir: 1) balansda göstəricilərin sayı azalır; 2) balansda yeni növ aktivlər və onların örtülmə mənbələri əlavə edilir ki, bu da bazar iqtisadiyyatı elementlərinin tətbiqindən irəli gəlir.

Mühasibat balansı təbii məhdudiyyətlərə malikdir ki, onun real analitik imkanlarının qiymətləndirilməsi üçün bunları bilmək zəruridir:

1. Öz təbiətinə görə balans tarixi xarakter daşıyır (onun tərtib olunması dövrünə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarını əks etdirir);

2. Balans sənaye müəssisəsinin vəsaitlərinə status-kvonu əks etdirir, yəni həmin ana müəssisənin nəyə malik olduğunu əks etdirsə də bu vəziyyətin hansı səbəblərdən yarandığını göstərmir. Bunun üçün əlavə informasiya mənbələrindən istifadə edilməsi ilə yanaşı balansda öz əksini tapmayan amillər də (informasiya, elmi-texniki tərəqqi, tərəfdaşların maliyyə çətinlikləri və i.a.) nəzərə alınmalıdır.

3. Balans məlumatları əsasında çoxlu analitik göstəriciləri hesablamaq olar, lakin onların müqayisəsi təmin edilməzsə informatikliyi itirəcəkdir.

4. Balans göstəricilərinin şərh edilməsi dövriyyələr haqda məlumatların cəlb edilməsi şərti ilə mümkündür. Bu və ya digər maddə üzrə məbləğin az və ya çox olması haqqında fikir söyləmək üçün balans maddələri müvafiq dövriyyə məbləğləri ilə müqayisə olunmalıdır.

5. Balans hesabat dövrünün sonuna dövrü məlumatların məcmuudur və hesabat dövrü ərzində vəsaitlərin vəziyyətini əks etdirmir.

6. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti və onun dəyişməsi perspektivi yalnız maliyyə xarakterli amillərdən deyil, həmçinin dəyər qiymətinə malik olmayan amillərdən də (siyasi və ümumiqtisadi dəyişikliklər, heyətin peşə səviyyəsinin yüksəldilməsi və s.) asılıdır. Ona görə də balansın təhlili kompleks iqtisadi təhlilin bir bölməsini təşkil edir.

7. Bütün əsas və dövriyyə vəsaitləri onların əldə edilməsinin cari qiymətləri ilə qiymətləndirilir. İnflyasiya şəraitində göstəricilərin həqiqi dəyəri təhrif edilmiş

olur, balans müəssisənin əmlakının real dəyərini əks etdirmir.

8. Hər bir müəssisənin əsas məqsədi yüksək mənfəət əldə etməkdir. Bu göstərici balansda tam əks etdirilməmişdir. Balansda göstərilmiş bölüşdürülməmiş mənfəətin mütləq məbləği xərclərdən və satış üzrə dövriyyədən ayrı olması onun həcmnin bu səviyyədə qalması səbəbini müəyyən etməyə imkan vermir.

Mövcud uçot ədəbiyyatında balansın formasına və onun maddələrinin qiymətləndirilməsinə nisbətən sadə baxışlar təşəkkül tapmışdır. Başqa sözlə dedikdə, əksər hallarda fəaliyyətdə olan müəssisələrin balansı təsəvvür edilir. Həqiqətdə isə mühasibat balansının aşağıdakı müxtəlif növləri mövcuddur:

1. Giriş (təşkilat) balansı;
2. Dövri və illik (əməliyyat) balansı;
3. Bölüşdürücü balans;
4. Birləşdirici (fuzion) balans;
5. Sıfır balansı;
6. Ləğv etmə balansı;
7. İcmal-konsolidasiya balansı.

Sadalanan balanslar xərc nomenklaturaları və qiymətləndirmə metodları nöqtəyi-nəzərindən bir-birindən fərqlənə bilər.

Giriş (təşkilati) balansının tərtib edilməsi ilə mahiyyətə həmin təşkilatda mühasibat uçotunun aparılmasına başlanılır. Yeni yaradılan təşkilatla əvvəllər fəaliyyətdə olan təşkilatın varisinin balanslarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Birinci halda mühasibat balansı kifayət qədər sadə olacaq. Belə ki, balansda müəssisənin əmlak kütləsi əsasən payçıların pul vəsaitindən və təşkilati xərclərdən ibarət olacaq. Təşkilati xərclər, təsis sənədlərində «Qeyri-maddi aktivlər» maddəsi adı altında qeydə alınır.

Dövri və illik (əməliyyatlar) mühasibat balansları formasına görə bir-birindən fərqlənir. Qaydaya görə eyni blank formalarından istifadə olunur. Eyni zamanda dövri (aylıq, rüblük) və illik mühasibat balanslarının formalaşması texnikasında xeyli fərqlər müşahidə edilir. Dövri balans adətən kitab məlumatları

əsasında tərtib olunur. İllik mühasibat balansının formalaşması isə hökmən aşağıdakı əsas mərhələləri keçməlidir:

1. «Mühasibat uçotu» haqda Qanuna əsasən balansın bütün maddələrinin inventarlaşması keçirilməlidir. Daha sonra baş kitabdakı hesabların qalıqları ilə inventarlaşmanın nəticələri hökmən üzləşdirilməlidir;

2. Eyni qaydada bütün malalanlar, malgöndərənlər və bazarın digər subyektləri ilə hesablaşmaların vəziyyəti nəzərdən keçirilməlidir. Belə yoxlama storno yazılışlarının əmələ gəlməsinə, habelə əlavə köçürmələrə gətirib çıxara bilər;

3. Balansın əmlak maddələrinin yenidən qiymətləndirilməsi (dəqiqləşdirilməsi) həyata keçirilir. Eyni zamanda müəssisənin uçot siyasətində nəzərdə tutulan qiymətləndirmə ehtiyatları yaradılır;

4. Qarışıq hesabat dövrləri arasında gəlirlərin və xərclərin, mənfəət və zərərlərin bölüşdürülməsi dəqiqləşdirilir;

5. Bütün xüsusi nəticələrin cəmlənməsi yolu ilə təşkilatın işinin son maliyyə nəticələri aşkara çıxarılır, ümumi mənfəət (zərər) və mənfəətin istifadəsini əks etdirən hesablar bağlanılır;

6. Baş kitabın bütün hesabları üzrə dövriyyə cədvəlləri tərtib olunur.

Beləliklə, illik mühasibat balansı ilinin başa çatmasını göstərən qəti, yeni hesabat ili üçün isə balansı kimi çıxış edir.

Qəti və giriş balansı mühasibat uçotunun ən mühüm tələblərindən biri olan varislik prinsipini nəzərə alır.

Bölüşdürücü balans bir təsərrüfat subyektini bir neçə hüquqi şəxslərə böldükdə tərtib olunur. Birləşdirici (fuzion) balans və daha çox təsərrüfat subyektini bir hüquqi şəxs kimi birləşdirdikdə tərtib edilir. Yeni təsərrüfat subyektinin giriş balansı birləşdirici balans sayılır. Bu balans göstəriciləri cəmləmək yolu ilə mövcud təşkilatların qəti (ləğv etmə) balansları əsasında tərtib olunur.

Sıfır balanslar təşkilat müflisləşməsinə yaxınlaşdıqda tərtib edilir. Belə bir

şəraitdə təsərrüfat subyektinin qarşısına belə bir dilemma durur ya müflisləşməni elan etmək yolu ilə ləğv olunmaq, ya da ödənişlərin vaxtını uzatmaq haqda kreditora razılığa gəlmək. Əgər kreditorlar razılığa gəlməyə meyilli olsalar da, onlar təşkilatın zərərləri və həmin zərərlərin gələcəkdə ödənilməsi imkanları haqda məlumatlarla maraqlanmalıdırlar. Adi balansdan fərqli olaraq sair balansda bir çox maddələr reallağa uyğun gəlmir və onlar hesablamalara aşağı qiymətlə qəbul edilə bilər.

Ləğv etmə balansı digər balanslardan onunla fərqlənir ki, burada bəzi maddələr ilk dəyərindən aşağı qiymətləndirilir. Hesabat balansı üçün adi olan bəzi maddələr (məsələn, “Gələcək hesabat dövrünün gəlirləri”, “Gələcək hesabat dövrünün xərcləri”) ləğv etmə balansında olmaya bilər. Digər tərəfdən ləğv etmə balansında əvvəllər olmayan maddələr (məsələn, firmanın dəyəri, qudvill, patentin dəyəri və s.) də meydana çıxır.

Ləğv etmə balansı ləğv etmə dövrünün əvvəlindən tərtib olunur. Həmin andan yaranan yeni təsərrüfat üçün ləğv etmə balansı giriş balansı hesab olunur.

Ləğv etmə balansını xüsusi ləğv etmə komissiyası tərtib edir. Komissiya balansı tərtib edəndək kreditorların bütün iddialarını araşdırmalı, əmlakın satışı imkanlarını, habelə debitorlarla hesablaşmaların nizama salınmasını diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Müəssisənin malik olduğu aktiv əmlakın qanunçuluğa uyğun surətdə növbə əsasında kreditorlar arasında bölgüsü layihəsi də ləğv etmə balansına əlavə edilməlidir.

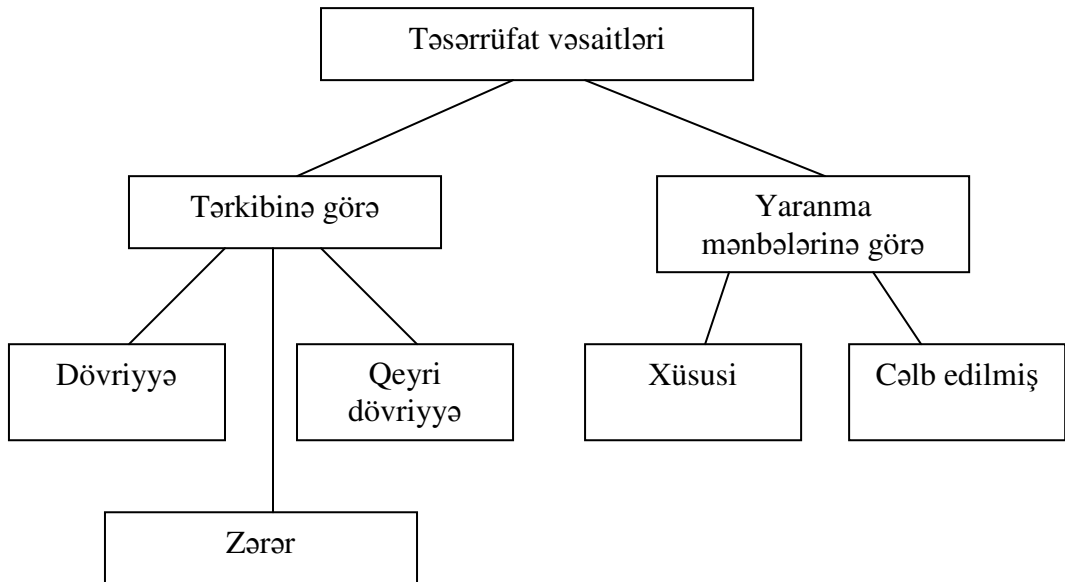
İcmal balans müxtəlif qəti balansların birləşdirilməsi yolu ilə formalaşdırılır. Bu zaman maket üzrə müxtəlif balansların eyni maddələri üst-üstə gəlinir. İcmal balans müxtəlif nazirlik və baş idarələr tərəfindən tərtib olunur. İcmal-konsolidasiya balansı respublikanın uçot praktikasında yenicə təzahür edir. Belə balans hüquqi cəhətdən müstəqil olan, lakin iqtisadi münasibətlər baxımından bir-birilə əlaqədar olan təşkilatların balansların birləşməsi deməkdir. İcmal-konsolidasiya balansından daxili dövriyyələr çıxarılır, daha sonra bir iştirakçının payından asılı olaraq xüsusi hesablamalar aparılır. Belə müəssisələr bir çox

hallarda birlikdə səhmlərə malik olurlar.

Mühasibat balansının mahiyyəti çox böyükdür. Belə ki, əksər hallarda o, müstəqil hesabat vahidi kimi götürülür ki, digər hesabatlar ona əlavələr olunur. Hesabatın rolu balansda öz əksini tapan məlumatlara əlavələr və şərhlərlə xarakterizə olunur. Əgər qeyd olunan hesabat formalarında təşkilatın fəaliyyətinin bu və ya digər tərəfini xarakterizə edən göstəricilər əks olunmuşdursa, onda balansda təşkilatın bütün vəsaitlərinin vəziyyəti verilir. Təsərrüfat vəsaitlərinin təsnifləşdirilməsi mühasibat balansının qurulmasının əsasını təşkil edir.

Mühasibat balansında müəyyən tarixə müəssisənin vəsaitlərinin vəziyyəti əks olunur. Həmin vəsaitlər tərkibinə, yaranma mənbələrinə, yerləşdirilməsinə, hüquqi mənsubiyyətinə və i.a. görə təsnifləşdirilir. Mühasibat uçotunda təsərrüfat vəsaitlərinin təsnifləşdirilməsi əlamətlərini qeyd edək: 1) tərkibi (növu), 2) yaranma mənbələri.

Tərkibinə görə təsərrüfat vəsaitləri dövriyyə və qeyri-dövriyyə vəsaitlərinə bölünür.

Şəkil 2.1. Təsərrüfat vəsaitlərinin təsnifatı

Yaranma mənbələrinə görə təsərrüfat vəsaitləri xüsusi və cəlb edilmiş və-

saitlərə ayrılır. Xüsusi vəsaitlər, adından görüldüyü kimi müəssisənin özünə-məxsus vəsaitlərdir. Cəlb edilmiş vəsait müəyyən dövrə istifadə üçün götürülmüş və sahibinə qaytarılacaq vəsaitləri xarakterizə edir.

Mühasibat balansı təsərrüfat vəsaitlərinin təsnifatına müvafiq qurulmuşdur. O, iki bərabər hissədən ibarətdir: bir tərəfdə vəsaitlər tərkibinə görə (əsas vəsaitlər, istehsal ehtiyatları, hazır məhsul, pul vəsaitləri və s.) digər tərəfdə yaranma mənbələrinə görə (xüsusi kapital, bank kreditləri, malgöndərənlərə borclar və s.) əks etdirilmişdir.

Balansın birinci hissəsi aktiv, ikinci hissəsi passiv adlanır. Mühasibat balansının mühüm xüsusiyyəti onun aktiv və passivinin yekununun bərabərliyi xarakterizə olunur. Bu müəssisənin eyni təsərrüfat vəsaitlərinin əks etdirilməsi ilə şərtlənir. Lakin aktivdə vəsaitlərin tərkibi, passivdə onların yaranması mənbələri əks etdirilir. Aktiv və passivin hər bir elementi balans maddəsi adlanır. Həmin göstəricilər ilin əvvəlinə və sonuna verilir.

Texnoloji baxımdan müəssisədə mühasibat uçotu sisteminin fəaliyyəti məlumatların fasiləsiz aqrarlaşdırma prosesini əks etdirir. Bu prosesdə optimallığın tapılması mühüm şərtidir. Aqrarlaşdırma aşağı dərəcəsi sistemdə böyük həcmdə məlumatların systemsizliyinə və çətin idarə olunmasına səbəb olacaq, yuxarı səviyyəsi isə həmin məlumatların informatikliyi və analitikliyini aşağı salacaqdır.

Qərb uçot təcrübəsində hesabat məlumatlarının aqrarlaşdırılması problemi mütəxəssislər tərəfindən geniş müzakirə edilir. Bəziləri mühasibat hesabatının qısa formada (R.Foksa görə vizit vərəqəsi həcmində), digərləri isə əksinə, maliyyə hesabatının geniş formada (B.Buver) tərtib edilməsini təklif edirlər. Müxtəlif istifadə edənlərin marağı nəzərə alınmaqla balansın bir neçə formasının tərtib olunması məqsədəuyğundur. Bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü ölkələrdə məhz belə yanaşma qəbul edilmişdir. Mühasibat hesabatının strukturu reqlament edilmir. Uçot standartlarında yalnız əsas maddələrin iqtisadi məzmunu verilir, onların detallaşdırılması dərəcəsi müəssisənin mühasibatı tərəfindən müstəqil müəyyən

edilir.

Mühasibat balansı hesabat ilinin əvvəli ilə müqayisədə müəssisənin maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliyi əks etdirir. Maliyyə nəticələri haqda hesabat isə hesabat ilinin əvvəlindən etibarən müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edir. Yeni hesabatın başlıca fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri onda hər hansı bir plan göstəricisinin və yaxud normativ olmasıdır.

Balansda «möhkəm passivlər» adlı maddədə artıq yoxdur. Həmin maddənin olmaması xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin artdığı və yaxud çatışmazlığına xarakteristika verilməsi işini xeyli çətinləşdirir. Həmçinin hamı tərəfindən qəbul edilmiş metodika üzrə mənfəətin plan göstəriciləri ilə analitik qaydada üzləşdirilməsi işini mürəkkəbləşdirir.

Mühasibat hesabatlarının bütün müəssisələrdə vahidliyi artıq şübhə doğurmur. Xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin müəssisə və birliklərində hesabatların formaları artıq vahiddir. Başqa sözlə, maliyyə münasibətləri də bütün müəssisələrdə universal xarakter daşıyır. Müəssisələrin⁷ sahə xüsusiyyətlərini nəzərə alan göstəricilər isə statistika hesabatlarında əks etdirilir. Müstəqil Dövlətlər Birliyi, habelə respublikanın ərazisində yerləşən hüquqi şəxs olan birgə müəssisələr də daxil olmaqla tam təsərrüfat hesablı bütün müəssisə və təşkilatlar müəyyən olunmuş hesabat formalarına malikdir. Kiçik müəssisələr, kooperativlər, kollektiv mülkiyyətə malik olan digər müəssisələr, dövlət müəssisələri və təşkilatları da həmin vahid formalar əsasında mühasibat hesabatları tərtib edirlər.

Hazırda rüblük mühasibat balansları növbəti rübün qurtardığı aydan sonrakı ayın 15-dən gec olmayaraq aşağıdakı orqanlara təqdim edilir:

1. Dövlət Vergi Müfəttişliyinə;
2. Müəssisənin tabe olduğu yuxarı orqana;
3. Kollektiv mülkiyyətə malik olan səhmdar, kooperativ və digər təşkilatların (məsələn, səhmdarlar, məhdud məsuliyyətli kooperativlərin rəhbərləri və s.) mülkiyyətçilərinə;
4. Mühasibat balansları kredit müqavilələrinə uyğun surətdə müəssisənin

kreditləşdirən bank şöbəsinə, habelə müəssisənin könüllü surətdə daxil olduğu assosiasiyalara, birgələrə və digər təşkilatlara təqdim olunmalıdır. Rüblük, yarım illik və yaxud illik hesabatlar malgöndərənlərlə alıcılara, habelə onların tələbləri və yaxud müqavilələri əsasında digər kreditorlara verilir;

5. Hər hansı bir müəssisə özünün maliyyə hesabatının aşkarlığına çalışmalıdır. Dövlət Statistika Orqanlarına mühasibat hesabatları təqdim olunmur. Buna baxmayaraq, hesabatın aşkarlığı kreditor və investorların cəlb olunması, öz maliyyə vəziyyətlərinin möhkəmləndiyi haqda potensial iştirakçıların və müəssisəyə pul qoyanlarını məlumatlığını təmin etmək üçün çox vacibdir. Öz əmlaklarını və pul vəsaitlərini aksioner və digər kooperativ təşkilatlara qoyan investor və kreditorlar öz mülkiyyətlərinin mühafizəsinə və səmərəli istifadə olunmasına tam yəqinlik hasil etməli, mənfəətin hesablanması və dividendlərin bölüşdürülməsinin düzgünlüyünə inanmalıdırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Milli Məclisin qəbul etdiyi Qanuna görə 1993-cü ildən başlayaraq mühasibat uçotunun təşkili və hesabatların tərtibi ilə əlaqədar əməliyyatların həyata keçirilməsində müstəqil auditor firmalarının kömək göstərmələri nəzərdə tutulur.

Mühasibat hesabatlarının dəqiqliyi, aşkarlığı, aydınlığı və sadəliyi bazar şəraitində qüvvədə olan hər hansı firmanın kommersiya və maliyyə əlaqələri üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Müəssisə daxilində mühasibat balansının informasiyalarının təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etmək, məsrəflərin və itkilərin ixtisar olunması üçün ehtiyatlar aşkara çıxarmaq müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına ödənilən cərimələrin və dəbdəbə pullarının azaldılması üçün çox böyük əhəmiyyəti var. Aydındır ki, balansda plan və normativ göstəricilərini bir-birilə üzləşdirmək qeyri-mümkündür. Əgər, belə bir müqayisə mümkün olarsa onda müəssisənin kommersiya sirrlərindən bəziləri açılardı. Qeyd etmək lazımdır ki, izahlı qeydlərin göstəricilərinə əsasən daha ətraflı təhlil aparmaq mümkündür.

İllik hesabatla izahedici qeydlərdə əlavə olunur. Bu qeydlər əslində müəssisə

fəaliyyətinin istiqamətləri haqda məruzəsidir. Bu sənəd müəssisənin ən mühüm analitik məlumatlarından biridir. Həmin sənəddə aşağıdakı əsas göstəricilər üzrə ən mühüm plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsinə təsir edən amillər aşkara çıxarılır: məhsulun miqdarı, çeşidi, keyfiyyəti, satışın həcmi, mənfəətin məbləği, maya dəyərini aşağı salınması, əmək məhsuldarlığı və rentabelliyyənin yüksəldilməsi və i.a. İzahedici qeydlər istehsalın təşkili və texnologiyalarının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla hazırlanır.

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, «Balansın deformasiyası» anlayış 1992-ci ilin illik hesabat formasında aradan götürülmüşdür. Belə ki, mənfəət və onun istifadəsinin müxtəlif hesablarda uçota alınmasına baxmayaraq onlar balansın passivinin eyni bölməsində əks etdirilir və yekuna daxil olunmur. Həmin maddələrin balansdan çıxarılmasını reformasiya adlandırmaq mümkündür. Ona görə ki, həmin şərtlər ilin əvvəlindən dövriyyələrin yeni məbləğləri haqda informasiya daşıyıcılarıdır.

Yeni mühasibat balansında aktiv və passivin bütövlükdə bazar iqtisadiyyatının şərtlərinə cavab verən xarakteristikası öz əksini tapmışdır. Müəssisənin aktivləri balansda əmlakın dəyəri və borc hüquqları kimi göstərilir. Müəssisə əmlaka və borclara hesabat tarixinə nəzarət edir. Passivlərə dedikdə, müəssisənin borcları və kreditor borcları aiddir. Sadalanan borcların ödənilməsi əmlakın dəyərini və yaxud daxil olan gəlirlərin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Aktivin passivə görə dəyərini artıq olması müəssisənin xüsusi aktivlərinin dəyərinə bərabərdir. Həmin məbləğ hesabat balansının passivində müəssisənin mənfəətini də özündə əks etdirən xüsusi vəsaitlərin mənbələri passivdə göstərilir.

Balansın tərtibi üçün əsas informasiya mənbəyi mühasibat hesabatlarıdır. Müəssisə rəhbərini, əvvəla, müəssisənin hansı vəsait növlərinə malik olduğu və onların yaranması mənbələri, ikincisi, bu və ya digər müddətə vəsaitlərin nə dərəcədə artması və ya azalması maraqlandırır. Bu məqsədlə hər bir uçot obyektivinə müvafiq mühasibat hesabı açılır.

Mühasibat hesabları aktiv, passiv və aktiv0passiv olmaqla üç qrupa bölünür.

Aktiv hesablar təsərrüfat vəsaitlərinin növlərini əks etdirir və debet qalıqına malikdir. Passiv hesablarda təsərrüfat vəsaitlərinin yaranması mənbələri göstərilir və kredit qalıqına malik olur. Aktiv-passiv hesablarda həm təsərrüfat vəsaitinin növləri, həmçinin də onların mənbələri göstərilir. Aktiv-passiv hesabların qalıqları debet üzrə, kredit üzrə və eyni vaxtda debet və kredit üzrə ola bilər. Üçüncü variant o hesablar üzrə olur ki, həmin hesablarda bir neçə kontragentlərlə hesablaşmalar (onlardan bəziləri müəssisəyə borcu olanlar, digərləri onun kreditorları) əks etdirilir.

Detallaşdırma səviyyəsinə görə mühasibat hesabları sintetik və analitik hesablara bölünür. Mühasibat hesablarında təsərrüfat prosesləri, daha doğrusu, vəsaitlərin dəyişməsi əks etdirilir. Subhesablar analitik və sintetik hesablar arasında aralıq həlqəni təşkil edir. Subhesabların köməkliyi ilə uçota alınan vəsaitlər haqqında əlavə məlumat əldə etmək məqsədi ilə analitik uçot məmullatlarının aralıq qruplaşdırılması həyata keçirilir.

İstehsal-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində müəssisənin vəsaitləri və onların yaranma mənbələrində fasiləsiz olaraq dəyişikliklər baş verir ki, onlar dinamikada balans maddələrinin dəyişməsində öz əksini tapır. Balansın valyutasının (yekununun) həcmi və strukturuna təsir istiqaməti və dərəcəsinə görə bütün təsərrüfat faktları dörd tipə bölünür:

1. Balansın valyutasının artması, daha doğrusu, eyni zamanda balansın aktivinin və passivinin artması:

$$A+X_1=P+X_1$$

Burada, A – aktivin göstəriciləri;

P – passivın göstəriciləri;

X_1 – vəsaitlərin dəyişməsi (artması).

2. Balansın valyutasının azalması (eyni zamanda balansın aktivinin və passivinin azalması);

$$A-X_2=P-X_2$$

3. Balans valyutasının dəyişməməsi şərti ilə təsərrüfat vəsaitlərinin

strukturunda dəyişikliklər (məsələn, aktivin bir maddəsinin azalması hesabına digər maddəsinin azalması hesabına digər maddəsinin artması və ya əksinə):

$$A+X_3-X_3=P$$

4. Balans valyutasının dəyişməməsi şərti ilə vəsait mənbələrinin strukturunun dəyişməsi (məsələn, bank krediti hesabına malgöndərənlərə olan borcların azalması, fəhlələrin əmək haqqından gəlir vergisinin tutulması və s.):

$$A=P+X_4-X_4$$

Göstərilən əməliyyatların təsirinin ikili xarakteri balansın təbiətindən irəli gəlir.

2.3. Mühasibat balansının iqtisadi oxunuşu metodikası

Çoxları belə hesab edir ki, balansın təhlili cansığıcı işdir, balansın öyrənilməsi müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Əlbəttə, balansın analitik mahiyyətinin anlanması zamanı müəyyən çətinliklər meydana çıxsada da, onları həll etmək mümkündür.

Balansın oxunması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin kompleks təhlilinin birinci mərhələsidir. Balansın oxunması prosesində müəssisənin fəaliyyəti haqqında ilkin təsəvvür yaranır. Bu mərhələdə göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqəni, vəsaitlərin tərkibində və onların mənbələrində dəyişikliyi müəyyən etmək üçün təhlilin elementar üsullarından (müqayisə, orta və nisbi kəmiyyət və s.) istifadə edilir.

Ekspress təhlilin məqsədi maliyyə uğurlarının və müəssisənin inkişaf dinamikasının əyani və sadə qiymətləndirilməsinin təmin edilməsidir. Təhlil prosesində onlarla göstərici hesablamaq mümkündür. Analitik ilk növbədə hansı göstəriciyə diqqət yetirəcəyini, onun şərhini bilməlidir. Bunun üçün birincisi, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsində ümumi metodiki yanaşmaları bilməlidir; ikincisi, maliyyə hesabatının maddələrinin iqtisadi məzmununu və onların formalaşması prinsiplərini başa düşməlidir; üçüncüsü, analitik proseduraları vaxtaşırı aparmalıdır.

Analitik işin hər hansı bir növü kimi, mühasibat hesabatının ekspress təhlili

metodikasının tətbiqi subyektiv xarakter daşıyır. Buna baxmayaraq onun tətbiqinin bəzi ümumi prinsiplərini və aparılması ardıcılığını göstərmək olar. Ekspres təhlil üç mərhələdə həyata keçirilir: hazırlıq mərhələsi; mühasibat hesabatının qabaqcadan xülasəsi; balansın və hesabatla əlavələrin iqtisadi oxunuşu və təhlili.

Birinci mərhələnin məqsədi balansın oxunmağa hazır olmasına əminlik yaratmaqdır. Burada formal əlamətlər və mahiyyət etibarı ilə balansın vizual və sadə hesablama yolu ilə yoxlanmasının (mühasibat hesabatının komplektliyi, düzgün və aydın doldurulmasının, bütün rekvizitlərin, zəruri əlavə forma və əlavələrin mövcudluğu, balansın valyutasının yoxlanması və i.a.) aparılmasıdır. Bu mərhələnin əhəmiyyətini azaltmaq olmaz. Səhvlər mövcud olan balans düzgün olmayan analitik qərarın qəbul edilməsinə səbəb olur.

İkinci mərhələdə analitik auditor arayışı və illik hesabatın əsas hissəsi ilə tanış olur, hesabat dövründə müəssisənin fəaliyyət şəraiti, əsas iqtisadi göstəricilərin dəyişmə meyli, müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətində baş vermiş keyfiyyət dəyişiklikləri qiymətləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, auditor fəaliyyəti haqqında ölkə qanunvericiliyinə görə auditor arayışının müxtəlif növləri mövcuddur: müsbət, şərti müsbət, mühasibat hesabatının düzgünlüyü haqqında fikir söyləməkdən imtina etməklə mənfi. Məhz əvvəlki iki növ arayış illik hesabatlarda əks etdirilir.

Müsbət (standart) auditor arayışı (unqualified opinion) daha qısa formada kompaniyanın əmlak və maliyyə vəziyyəti haqqında hesabdakı məlumatların düzgünlüyü haqqında müsbət qiyməti əks etdirən sənəddir. Belə arayışın mövcudluğu şəraitində analitik təhlil prosesində auditorun fikrinə aid ola bilər və müəssisənin maliyyə sabitliyinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə əlavə analitik prosedurları aparmaya bilər.

Şərti müsbət (qeyri-standart) auditor arayışı (qualified opinion) adətən daha ətraflı olur, bir qayda olaraq, bəzi əlavə informasiyaları özündə əks etdirir ki, həmin informasiyalar hesabatdan istifadə edənlər üçün müəyyən maraq kəsb edə bilər. Qeyri-standart auditor arayışında təqdim olunan hesabat və müəssisənin

maliyyə vəziyyəti haqqında şərtsiz olaraq müsbət və ya müəyyən əlavələrlə müsbət qiymət öz əksini tapa bilər. Qeyri-standart auditor arayışının tərtib olunması müəyyən səbəblərdən irəli gəlir: digər auditor firmasının fikrindən istifadə; audit yoxlaması aparılan müəssisədə uçot siyasətinin dəyişməsi; bəzi maliyyə və təşkilati xarakterli qeyri-müəyyənlik və s.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikasının mühüm elementi onun uçot siyasəti ilə tanışlıqdır. Mühasibat uçotu haqqında qanuna əsasən müəssisə hər il özünün uçot siyasətini qəbul etməlidir. O, mühasibat uçotunun təşkili və onun vəziyyəti üçün məsul olan şəxsin əmri və ya sərəncamı ilə təsdiq olunur. Seçilmiş uçot siyasəti və ya ona edilmiş dəyişikliklər nəticəsində müəssisənin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələrini xarakterizə edən göstəricilər nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişə bilər. Buna görə də analitik təhlil olunan müəssisədə uçot siyasətinin prinsiplərini bilməlidir.

Üçüncü mərhələ ekspres təhlilin əsas mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələdə bir sıra analitik əmsalların hesablanması və dinamik sırasına nəzarət həyata keçirilir. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks xarakteristikasını verən məcmu göstəricilər zaman-məkan çərçivəsində istifadə edilə bilər. Onun variantlarından biri aşağıda verilmişdir (bax cədvəl 2.1).

Elmi ədəbiyyatlarda iqtisadi potensial anlayışının müəyyən edilməsinə müxtəlif yanaşmalar məlumdur. Belə ki, sənaye müəssisəsinin müəyyən modelini əks etdirən mühasibat hesabatına əsaslanmaq olar. Bu halda iqtisadi potensialın iki tərəfini fərqləndirmək lazımdır: müəssisənin əmlak vəziyyəti və onun maliyyə vəziyyəti.

Əmlak vəziyyəti öz məqsədlərinə çatmaq üçün müəssisənin sərəncamında olan uzunmüddətli aktivlərin həcmi, tərkibi və vəziyyəti ilə xarakterizə olunur.

O, vaxt ərzində müxtəlif amillər hesabına, ən əsası başa çatmış dövrdə əldə edilmiş maliyyə nəticələrinə görə dəyişir. Müəssisənin əmlak vəziyyətinin dinamikada ətraflı xarakteristikası balansın aktivində, eləcə də əlavə hesabat formalarında əks etdirilir.

Hesabatın ekspres təhlili üçün analitik göstəricilərin məcmuu

Təhlilin istiqaməti	Göstərici
I. Təsərrüfat subyektinin iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi	
1.1. Əmlak vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Əsas vəsaitlərin həcmi və aktivlərin ümumi dəyərində onların xüsusi çəkisi 2. Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi əmsalı 3. Müəssisənin sərəncamında olan təsərrüfat vəsaitlərinin ümumi həcmi
1.2. Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Xüsusi vəsaitlərin həcmi və mənbələrin ümumi məbləğində onların xüsusi çəkisi 2. Cari likvidlik əmsalı 3. Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin onların ümumi məbləğində xüsusi çəkisi 4. Mənbələrin ümumi məbləğində uzunmüddətli borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi 5. Ehtiyatların örtülməsi əmsalı
1.3. Hesabatda «zəif» maddələrin mövcudluğu	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zərərlər 2. Vaxtında ödənilməmiş ssuda və borclar 3. Vaxtı keçmiş debitor və kreditor borcları 4. Vaxtı keçmiş verilmiş (alınmış) veksellər
II. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin qiymətləndirilməsi	
2.1. Gəlirliyin qiymətləndirilməsi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mənfəət 2. Ümumi rentabellik 3. Əsas fəaliyyəftin rentabelliği
2.2. Dinamikliyin qiymətləndirilməsi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Pul gəlirinin, mənfəətin və avans edilmiş kapitalın müqayisəli artım tempi 2. Aktivlərin dövranı 3. Əməliyyat və maliyyə tsiklinin davamiyyəti 4. Debitor borclarının ödənilməsi əmsalı
2.3. İqtisadi potensialdan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Avans olunmuş kapitalın gəlirliyi 2. Xüsusi kapitalın gəlirliyi

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti “Mənfəət və zərər haqqında hesabat”da verilmiş maliyyə nəticələri haqqında, eləcə də balansın aktivinin, kapitalının və öhdəlikləri üzrə məlumatlardan istifadə edilməklə təhlil olunur. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti həm qısa, həm də uzunmüddətli perspektiv mövqeyindən xarakterizə oluna bilər. Birinci halda söhbət balansın likvidliyindən və müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsindən, ikinci halda onun maliyyə

sabitliyindən gedir.

Müəssisənin iqtisadi potensialının hər iki tərəfi qarşılıqlı əlaqədədir – əmlakın qeyri-səmərəli quruluşu, tərkibinin keyfiyyətinin aşağı olması maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur və əksinə. İstehsal ehtiyatlarında, debitor borclarında vəsaitlərin əsassız olaraq «yatıb qalması» cari ödəmələrin vaxtında həyata keçirilməsinə, borc vəsaitlərinin əsaslandırılmamış qaydada artımı kreditorlarla hesablaşmalar üçün əmlakın azalmasını zəruriliyinə gətirib çıxarır.

Balansın valyutasında xüsusi vəsaitlərin yüksək xüsusi çəkisi maliyyə vəziyyətinin pozitiv xarakteristikasını əks etdirir. Lakin bu məsələdə də qəti kəmiyyət meyarları yoxdur.

Likvidlik və ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi müəyyən dəqiqlik səviyyəsi ilə yerinə yetirilir. Belə ki, ödəmə qabiliyyətinin ekspres təhlili çərçivəsində nağd pulu xarakterizə edən maddələrə xüsusi diqqət verilməlidir. Aydın ki, həmin maddələr nağd pul vəsaiti məcmuunu, daha doğrusu, mütləq qiymətə malik əmlakı əks etdirir. Həmin resurslar yüksək mobil vəsait olub istənilən anda maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb edilə bilər. Maliyyə idarəetmənin məharəti onunla xarakterizə olunur ki, hesablarda minimal zəruri məbləğdə vəsait saxlamaqla qalan hissəni cari operativ fəaliyyətə tez realizə olunan aktivlərə yönəldilmiş olsun.

Uzunmüddətli perspektiv baxımından müəssisənin maliyyə vəziyyəti vəsait mənbələrinin strukturu, müəssisənin xarici investordan və kreditorlardan asılılığı dərəcəsi ilə xarakterizə olunur.

Mühasibat hesabatında müəssisənin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir edən amilləri əks etdirən maddələr («zəif maddələr») mövcuddur ki, balansın iqtisadi oxunuşu prosesində həmin maddələrə xüsusi diqqət verilməlidir.

Ekspres təhlilin aparılmasına digər yanaşmalar da mümkündür. Fərdi kompyuterlərin tətbiqi zamanı strukturuna və göstəricilərinin miqdarına görə çətin olmayan və qarşılıqlı bağlı ardıcıl cədvəllərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bu halda hər bir cədvəl displeyin ekranına yerləşdirilir, onların ardıcıl olaraq

nəzərdən keçirilməsi müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında tam informasiya verir.

Analitik cədvəllərin aşağıdakı ardıcılığı tövsiyyə oluna bilər:

- «Müəssisənin təsərrüfat vəsaitləri və onların strukturu (təsərrüfat vəsaitlərinin həcmi – brutto, neto; əsas vəsaitlər, qeyri-material aktivlər; dövriyyə vəsaitləri, xüsusi dövriyyə vəsaitləri və s.);

- «Müəssisənin əsas vəsaitləri» (əsas vəsaitlərin, o cümlədən onun aktiv hissəsinin dəyəri – ilkin və qalıq dəyəri, köhnəlmə və yeniləşmə əmsalları);

- «Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin strukturu və dinamikası» (balansın aktivinin II və III bölmələri üzrə maddələrin birləşmiş formada verilməsi);

- «Təsərrüfat fəaliyyətinin əsas nəticələri» (satışın, ümumi gəlirin, mənfəətin həcmi, rentabellik səviyyəsi;

- «Maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyi» (bütün vəsaitlər, o cümlədən xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlər, avans edilmiş kapitalın rentabelliği, xüsusi kapitalın rentabelliği).

Mühasibat balansının və əlaqədar hesabatların ekspres-təhlilinin əsas nəticələri məcmu göstəricilər kimi, qısa mətnli hesabat, analitik cədvəllər formasında rəsmiləşdirilə bilər. Rəhbərlik üçün məqbul hesab olunan variantlardan biri nəzarətedici göstəricilər sistemidir. Bu zaman iki cədvəl tərtib edilir ki, birində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat potensialı göstəriciləri, digərində müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən göstəricilər verilir.

Birinci qrupa müəssisənin sərəncamında olan təsərrüfat vəsaitlərinin məbləği (əsas vəsaitlərin dəyəri, əsas vəsaitlərin yararlıq əmsalı, dövriyyəyə cəlb edilmiş vəsaitin mövcudluğu – kreditor borcları, banka olan borclar); ikinci qrupa istehsal olunmuş məhsulun həcmi, mənfəət, xüsusi təyinatlı fondlar, dövriyyə vəsaitlərinin dövrəni, fondverimi, material məsrəflərinin səviyyəsi, rentabellik səviyyəsi və s. göstəricilər daxil edilə bilər.

Mühasibat hesabatı məlumatları əsasında əoxsaylı göstəricilərin hesablanması əlavə informasiyaya da ehtiyac duyulur. Əgər müəssisənin maliyyə

vəziyyətinin ekspres təhlili çərçivəsində bəzi göstəricilər üzrə əlavə informasiyalardan istifadə imkanı yaranarsa, təhlilin və nəticələrin əsaslandırılması keyfiyyəti yaxşılaşacaqdır. Ekspres təhlil maliyyə nəticələrinin və maliyyə vəziyyətinin daha dərin və ətraflı təhlilinin zəruriliyi və ya məqsədəuyğunluğu haqqında nəticə çıxarmaqla sona çatır.

III FƏSİL. Mühasibat (maliyyə) hesabatının göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi

3.1. Mühasibat balansı əsasında müəssisənin maliyyə vəziyyətinin müfəssəl təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi

Bu növ təhlilin əsas məqsədi – müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətinin müfəssəl xarakteristikasını (cari hesabat dövründə onun fəaliyyətinin nəticələrinin, eləcə də yaxın və uzun müddətə onun inkişaf perspektivinin qiymətləndirilməsi) verməkdir. O, ekspres təhlilin bəzi prosedurlarını konkretləşdirir, genişləndirir və ya tamamlayır. Analitik prosedurların detallaşdırılması dərəcəsi və ardıcılığı müxtəlifdir. Belə ki, müəssisənin likvidliyi hesablanması o qədər də çətin olmayan bir sıra göstəricilərin köməkliyi ilə və eləcə də balansın tərtibi metodikası və texnikası ilə bağlı daha çox əməktutumlu likvidlik göstəricilərinin dinamikada təhlili əlavə olunmaqla qiymətləndirilir.

Maliyyə hesabatının tərtib edilməsi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əksər kompaniyaları üçün adi haldır. 1977-ci ildə qəbul edilmiş standarta (LAS 5) müvafiq olaraq illik hesabatın tərkibi və strukturu, hesabata daxil edilməsi məsləhət bilinən maddə və göstəricilərin siyahısı reqlamentləşdirilmişdir. Sonralar «Maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtibi prinsipləri» haqda sənəd və «Maliyyə hesabatının təqdim edilməsi» haqda LAS 1 standartı qəbul edilmişdir. Həmin sənədlərə əsasən mühasibat (maliyyə) hesabatına aşağıdakılar daxildir:

- mühasibat balansı;
- mənfəət və zərərlər haqqında hesabat;
- kapitalda baş vermiş dəyişiklikləri göstərən hesabat;
- pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
- uçot siyasəti haqqında məlumat və şərhədiçi əlavələr.

İllik hesabatın və ayrı-ayrı hesabat formalarının detallaşdırılmış strukturu reqlamentləşdirilməlidir. Lakin hesabata daxil edilməsi tövsiyyə edilmiş informasiya məlumatlarının birləşdirilmiş nomenklaturası göstərilmişdir.

Qərb uçot-analitik təcrübəsində illik hesabatın hazırlanması, onun quruluşu

və tərtibi ilə bağlı böyük təcrübə toplanmışdır. Belə ki, hesabatın nümunəvi strukturu aşağıdakı bölmələri əhatə edir:

- müəssisənin fəaliyyətinin qısa xarakteristikası;
- müəssisə rəhbərinin (prezidentin, direktorun) müraciəti;
- administrasiyanın hesabatı (istehsal, investisiya və kommertiya fəaliyyətinin xarakteristikası, maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, müəssisənin elmi-texniki xarakteristikası və s.);
- mühasibat hesabatı;
- mühasibat hesabatına şərhədi əlavələr (uçot siyasətinin xarakteristikası, əsas və qeyri-maddi aktivlərin, maliyyə qoyuluşlarının, debitor və kreditor borclarının, xərclərin, likvidliyin və maliyyə sabitliyinin xarakteristikası və i.a.);
- auditor arayışı;
- sair informasiyalar.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müfəssəl təhlili proqramı aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

1. Müəssisənin iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin qabaqcadan xülasəsi.
  - 1.1. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi istiqamətinin xarakteristikası;
  - 1.2. Balansın «zəif» maddələrinin müəyyən edilməsi;
2. Müəssisənin iqtisadi aotensialının təhlili və qiymətləndirilməsi.
  - 2.1. Müəssisənin əmlak vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
    - 2.1.1. Analitik balans – nettonun tərtibi;
    - 2.1.2. Balansın üfiqi təhlili;
    - 2.1.3. Balansın şaquli təhlili;
    - 2.1.4. Müəssisənin əmlak vəziyyətində keyfiyyət dəyişikliklərinin təhlili;
  - 2.2. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
    - 2.2.1. Likvidliyin qiymətləndirilməsi;
    - 2.2.2. Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi;
3. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

3.1. İşgüzar aktivliyin təhlili;

3.2. Rentabelliyn təhlili;

3.3. Bazar və investisiya aktivliyinin qiymətləndirilməsi.

İllik mühasibat hesabatı belə proqramın informasiya təminatını təşkil edir. Lakin bəzi analitik prosedurların yerinə yetirilməsi zamanı rüblük və aylıq balans məlumatlarından da istifadə olunur. Qeyd olunan proqramın hər hansı bir istiqaməti üzrə təhlilin aparılması bir sıra göstəricilərin hesablanması və onların zaman, məkan və zaman-məkan çərçivəsində müqayisə edilməsini tələb edir. Təhlilin nəticəliyi və keyfiyyəti onların müqayisəsinin informasiya bazası ilə müəyyən edilir. Göstəricilər və əmsalların təcrid halda nəzərdən keçirilməsi yüksək səmərə vermir. Ona görə gözlənilən nəticənin əldə edilməsi və əsaslandırılmış idarəetmə qərarının qəbul olunması onların məkan-zaman çərçivəsində müqayisəsi ilə mümkündür.

Analitik prosedurların həyata keçirilməsindən yüksək nəticələrin əldə edilməsi bir sıra şərtlərdən asılıdır: birincisi, həmin iş sistemləşdirilməlidir. İkincisi, analitik işlər «Ümumidən fərdiyə» prinsipi üzrə qurulmalıdır, daha doğrusu, ilk növbədə müəssisənin son nəticələri haqqında tam təsəvvür yaradan göstəricilərin təhlilinə və qiymətləndirilməsinə fikir verilməlidir. Üçüncüsü, müxtəlif növ dəyişikliklərə xüsusi diqqət yetirilməlidir, yəni bu və ya digər göstərici üzrə müsbət və ya mənfi kənarlaşmanın əsaslı olub olmaması qiymətləndirilməlidir.

Təsadüfi deyildir ki, təhlil müəssisənin fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin xülasəsi ilə başlanır. Bu zaman aşağıdakı suallara cavab verilməlidir:

- hesabat dövrünün əvvəlinə müəssisənin əmlak vəziyyəti nə səviyyədədir?
- hesabat dövründə müəssisənin işi hansı şəraitdə baş vermişdir?
- hesabat dövründə hansı təsərrüfat işləri yerinə yetirilmişdir?
- hesabat dövründə müəssisə hansı nəticələri əldə etmişdir?
- hesabat dövrünün sonuna müəssisənin əmlak vəziyyəti necədir?
- müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin perspektivi hansılardır?

Həmin sualları mühasibat hesabatını və şərhəddici arayışların məlumatlarının köməkliyi ilə cavablandırmaq mümkündür. Balansın aktivi üzrə bölmələrin yekunlarının dinamikasını müqayisə etməklə müəssisənin əmlak vəziyyətinin dəyişməsi meylini müəyyən etmək olar. Şərhəddici arayışda ikinci və üçüncü sualın cavabını tapmaq olar. Müəssisənin fəaliyyətinin nəticəliyi və perspektivliyini mənfəətin dinamikasını təhlili və eləcə də müəssisənin vəsaitlərinin artım templərinin müqayisəli təhlili məlumatları əsasında ümumi qiymətləndirmək mümkündür.

Balans-nettonun təhlili zamanı aşağıdakı üç üsulun birindən istifadə edilir:

- bilavasitə balansın təhlili (balans maddələrinin tərkibinə əvvəlcədən dəyişiklik etmədən);
- tərkibinə görə eyni tipli bəzi maddələrin birləşdirilməsi yolu ilə yığcam analitik balansın tərtib edilməsi;
- bəzi tənzimləyici maddələrin çıxarılması yolu ilə analitik balansın tərtib edilməsi və qiymətləndirilməsi.

Yığcam balans-nettonun quruluşu aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (bax cədvəl 3.1).

Müəssisənin sərəncamında olan maliyyə resurslarının ümumi məbləğdə və əsas qruplar üzrə dinamikasının hesablanması və təhlili onun əmlak vəziyyəti haqqında ümumi nəticələr çıxarmağa imkan verir. Sonrakı analitik prosedura mühasibat hesabatının şaquli təhlilidir, daha doğrusu, hesabatın, o cümlədən balansın nisbi göstəricilər formasında tərtib edilməsidir. Bu zaman balansın ümumi yekununda hər bir maddənin xüsusi çəkisi müəyyən edilir və qiymətləndirilir. Şaquli təhlilin iki xarakterik cəhətini qeyd etmək lazımdır:

1) Nisbi göstəricilərə keçid istifadə olunan resursların həcminə və digər həcm göstəricilərinə görə fərqlənən müəssisələrin təsərrüfatlararası təhlilinin aparılmasına imkan verir;

2) Nisbi göstəricilər maliyyə hesabatının mütləq göstəricilərini təhrif edən

Cədvəl 3.1

İcmal analitik balans-netto (min man.)

Maddə	İlin əvvəlinə	İlin sonuna
I. Uzunmüddətli aktivlər		
Qeyri-maddi aktivlər	3031973	3278837
Torpaq, tikili və avadanlıqlar	392103268	514752855
Sair uzunmüddətli aktivlər	17690425	9785078
Uzunmüddətli aktivlərin cəmi	412825666	527816770
II. Qısamüddətli aktivlər		
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	1720023	283448
Material ehtiyatları	10289388	9140470
Debitor borcları	459599148	472490205
Sair qısamüddətli aktivlər	78677351	57104980
Qısamüddətli aktivlərin cəmi	550285910	539019103
Aktivlərin cəmi	15850628	7901350
III. Kapital		
Ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapitalı	255333532	255333532
Bölüşdürülməmiş mənfəət	83394551	154784809
Kapital, cəmi	338728083	410118341
IV. Uzunmüddətli öhdəliklər		
Uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər	494483	-
Sair uzunmüddətli öhdəliklər	241555923	288435416
Uzunmüddətli öhdəliklərin cəmi	242050406	288435416
V. Qısamüddətli öhdəliklər		
Qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər	6669000	10738951
Qısamüddətli kreditor və sair borcları	345145736	355706930
Sair qısamüddətli öhdəliklər	37187351	1836235
Qısamüddətli öhdəliklərin cəmi	382333087	368282116
Öhdəliklərin cəmi	624383493	656717532
Kapital və öhdəliklərin cəmi	963111576	1066835873

inflyasiya prosesinin neqativ təsirini yumşaldır.

Balansın üfqi təhlili bir və ya bir neçə analitik cədvəllərin tərkibinə əsaslanır ki, burada mütləq balans göstəricilərinə onların nisbi artımı (azalma) templəri əlavə edilir. Balansın şaquli və üfqi təhlili bir-birini tamamlayır və təcrübədə çox vaxt mühasibat hesabatı formalarının strukturunu və onun ayrı-ayrı göstəricilərinin

dinamikasını xarakterizə edən analitik cədvəllər tərtib edilir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin müxtəlif metodları mövcuddur. Respublikamızda inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi üzrə əmsallar sisteminin zaman-məkanca təhlili metodikasından geniş istifadə olunur. Hesablamalar illik mühasibat hesabatı göstəriciləri əsasında aparılır.

Dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə dövriyyə göstəriciləri vasitəsi ilə ölçülür. Həmin göstəricilər sırasına dövriyyə göstəricilərinin dövretmə sürəti, bir dövrün başa çatdığı dövr (davamiyyəti), təhkim olunma əmsalı (dövriyyə göstəriciləri ehtiyatlarının nisbi səviyyəsi), dövriyyə əmsalının sürətlənməsi (ləngiməsi) səbəbindən dövriyyədən azad olan (əlavə dövriyyəyə cəlb olunan) vəsaitlərin həcmi göstəricisi aid edilir (cədvəl 3.2).

Cədvəl 3.2

Cari aktivlərdən istifadənin səmərəliliyinin təhlili

№	Göstəricilər	Ötən il	Hesabat ili	Kənarlaşma, ±
1	Məhsul (iş, xidmət) satışından pul gəliri, man.	991615209,8	989639073,1	- 1976136,7
2	Cari aktivlərin cəmi, man.	550285910	539019103	-11266807
3	Cari aktivlərin dövretməsi əmsalı (P ^g /A) (sətir1:sətir2)	1,802	1,836	+ 0,034
4	Dövriyyənin uzunluğu (gün) (365: 3 sət)	202,51	198,76	-3,75
5	Cari kapitalın təhkim olunma əmsalı (sətir2 : sətir1)	2,77	2,58	- 0,19

Cədvəldəki hesablamalar göstərir ki, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi keçən ilə nisbətən hesabat ilində 0,034 dəfə sürətlənmişdir və onun dövretmə əmsalı ötən ildə 1,802, hesabat ilində isə 1,836 təşkil etmişdir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin uzunluğu ötən ildəki 202,51 gündən azalaraq hesabat ilində 198,76 gün olmuşdur, daha doğrusu, 3,75 gün sürətlənmişdir ki, bunu müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar. Cari kapitala mütləq qənaət 10308740 manat ((- 3,75) × 989639073,1/360) təşkil etmişdir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti qısa müddətə və uzunmüddətli perspektiv baxımından qiymətləndirilə bilər. Birinci halda maliyyə vəziyyətinin qiymətlən-

dirilməsi meyarı müəssisənin və likvidliyi və ödəmə qabiliyyəti hesab olunur. Maliyyə vəziyyətinin uzunmüddətli perspektiv baxımından təhlili müəssisənin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır.

Cədvəl 3.3

Yığıcam balans-nettonun şaquli təhlili (%-lə)

Maddə	Ilin əvvəlinə	Ilin sonuna	Dəyişmə
1	2	3	4
I. Uzunmüddətli aktivlər			
Qeyri-maddi aktivlər	0,31	0,31	-
Torpaq, tikili və avadanlıqlar	40,71	48,25	+ 7,54
Uzunmüddətli aktivlərin cəmi	42,86	49,47	+ 6,61
II. Qısamüddətli aktivlər			
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	0,18	0,03	- 0,15
Material ehtiyatları	1,07	0,85	- 0,22
Debitor borcları	47,72	44,29	- 3,43
Qısamüddətli aktivlərin cəmi	57,14	50,53	- 6,61
Aktivlərin cəmi	100,0	100,0	-
III. Kapital			
Ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapitalı	26,51	23,93	- 2,58
Bölüşdürülməmiş mənfəət	8,66	14,51	+ 5,85
Kapital, cəmi	35,17	38,44	+ 3,27
IV. Uzunmüddətli öhdəliklər			
Uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər	0,05	-	
Uzunmüddətli öhdəliklərin cəmi	25,13	27,04	+ 1,91
V. Qısamüddətli öhdəliklər			
Qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər	0,69	1,01	+ 0,32
Qısamüddətli kreditor borcları	35,83	33,35	- 2,48
Qısamüddətli öhdəliklərin cəmi	39,7	34,52	- 5,18
Öhdəliklərin cəmi	64,83	61,56	- 3,27
Kapital və öhdəliklərin cəmi	100,0	100,0	-

Müəssisənin likvidliyi dedikdə qısamüddətli öhdəliklərin ödənilməsi üçün (müqavilədə göstərilmiş müddətlər pozulsa da) nəzəri cəhətdən kifayət edəcək həcmdə dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu başa düşülür. Ödəmə qabiliyyəti dedikdə təcili ödənilməsi tələb olunan kreditor borcları ilə hesablaşmaq üçün müəssisədə pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin mövcudluğu başa düşülür.

Beləliklə, ödəmə qabiliyyətinin əsas əlamətlərinə hesablaşma hesabında kifayət qədər pul vəsaitinin olması və vaxtı ötmüş kreditor borclarının olmaması aid edilir.

Müəssisənin likvidliyinin qiymətləndirilməsi onun balansının likvidliyinin müəyyən edilməsi ilə başlanır. Balansın likvidliyini qiymətləndirmək üçün onun aktivinin maddələri mobillik əlamətinə görə, passivini maddələri öhdəliklərin təcilliyinə görə qruplaşdırılır.

Balansın aktivinin I qrupuna daha yüksək likvid vəsaitlər – pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri, II qrupa tez realizə olunan aktivlər – debitor borcları və digər dövriyyə aktivləri, III qrupa yavaş realizə olunan aktivlər – «Ehtiyatlar və xərclər» bölməsinin maddələri (gələcək dövrün xərcləri istisna olmaqla), IV qrupa çətin realizə olunan aktivlər – balansın aktivinin I bölməsinin maddələri daxildir.

Balansın passiv üzrə I qrupa daha təcili öhdəliklər (kreditor borcları), II qrupa qısamüddətli passivlər (qısamüddətli bank kreditləri və borcları), III qrupa uzunmüddətli passivlər (uzunmüddətli bank kreditləri və borcları), IV qrupa daxili passivlər (balansın passivinin I bölməsinin maddələri) daxildir.

Balansın likvidliyini müəyyən etmək üçün onun aktivi və passivi üzrə qruplar müqayisə olunur və aşağıdakı nisbətlər gözlənilərsə balans mütləq likvid hesab olunur:

$$1A \geq 1\Pi; 2A \geq 2\Pi; 3A \geq 3\Pi; 4A \leq 4\Pi$$

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini təhlili etmək üçün likvidlik əmsallarından istifadə edilir. Həmin əmsalara cari likvidlik (Θ_{lc}), sürətli və ya aralıq likvidlik (Θ_{ls}) və mütləq likvidlik (Θ_{lm}) əmsalları aid edilir. İndi həmin əmsalların hesablanması qaydasını nəzərdən keçirək:

1. Cari likvidlik əmsalı:

$$\Theta_{lc} = \frac{IA + IIA + IIIA}{\Pi}$$

Bu əmsal vahiddən aşağı olmamalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə onun «təhlükəsizlik həddi» 2-2,5 hesab olunur.

2. Sürətli və ya aralıq likvidlik əmsalı:

$$\Theta_{is} = \frac{IA + IIA}{\Pi}$$

Bu əmsalın minimum həddi 0,7-0,8 hesab olunur. Bu göstərici səhm sahiblərini daha çox maraqlandırır.

3. Mütləq likvidlik əmsalı:

$$\Theta_{lm} = \frac{IA}{\Pi}$$

Bu göstəricinin minimum həddi 0,2-0,25 hesab edilir. Əgər $\Theta_{lm} > 0,5$ olarsa müəssisə yüksək ödəmə qabiliyyətli hesab olunur.

4. Əmtəə material dəyərləri ehtiyatının likvidlik əmsalı (Θ_{lsm}):

$$\Theta_{lsm} = \frac{IIIA}{\Pi}$$

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin perspektiv vəziyyətini nəzərdən keçirərək gələcəkdə daxil olacaq xalis pul gəlirlərini (amortizasiya ayırmaları və satışdan daxil olan pul gəlirlərinin tərkibində xalis mənfəət məbləği) nəzərdən qaçıрмаq olmaz (cədvəl 3.4).

Cədvəl 3.4

Təşkilatın ödəmə qabiliyyətinin təhlili

Göstəricilər	Dövrün əvvəlinə	Dövrün sonuna
1. Cari aktivlərin yekunu	550285666	539019103
O cümlədən: Pul vəsaiti	1720023	283448
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	26250000	-
Debitor borcları	459599148	472490205
Ehtiyat və xərclər (gələcək dövrün xərcləri istisna olmaqla)	10289388	9140470
1. Qısamüddətli öhdəliklər	382333087	368282116
2. Mütləq likvidlik əmsalı (sət.1+sət.2/sət5)	0,07	0,0007
3. Kritik likvidlik əmsalı (sət.1+sət.2+sət.3/sət5)	1,27	1,28
4. Cari likvidlik əmsalı	1,44	1,46

Yuxarıda göstərilən əmsallarla yanaşı bir sıra göstəricilər, o cümlədən «işlək» kapital (dövriyyə aktivləri ilə qısamüddətli passivlərin fərqi), işlək kapitalın manevrlik əmsalı (pul vəsaitlərinin işlək kapitalla nisbəti), aktivlərdə dövriyyə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi (dövriyyə vəsaitlərinin balansın yekununa

nisbəti), cari aktivlərdə istehsal ehtiyatların xüsusi çəkisi (ehtiyat və xərclərin cari aktivlərə nisbəti) göstəriciləri hesablanır və təhlil edilir.

Müəssisənin fəaliyyət göstərməsi və vəziyyətinin sabitliyi ilk növbədə onun maliyyə vəziyyətinin sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Müəssisənin maliyyə sabitliyinə bir sıra amillər, o cümlədən əmtəə bazırında müəssisənin vəziyyəti, geniş tələbata malik ucuz malların istehsalı, işgüzar əməkdaşlıqda onun potensialı, xarici investor və kreditorlardan maliyyə asılılığı səviyyəsi, ödəmə qabiliyyəti olmayan debitorların mövcudluğu, təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının effektivliyi və i.a. təsir göstərir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyini qiymətləndirərkən ehtiyat və xərclərin onların yaradılması mənbələri ilə təmin olunmasını xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması əsasında sabitlik səviyyəsinə görə maliyyə situasiyalarını nəzərdən keçirmək lazımdır:

1. Mütləq sabitlik (S^m):

$$E^E \langle E^x + S^{qk}; S^m = \frac{E^x + S^{qk}}{E^E} \rangle 1$$

Normal sabitlik (S^H):

$$E^E = E^x + S^{qk}; S^H = \frac{E^x + S^{qk}}{E^E} = 1$$

3. Qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti (S^q):

$$E^E = E^x + S^{qk} + M^m; S^q = \frac{E^x + S^{qk} + M^m}{E^E} = 1$$

4. Krizis maliyyə vəziyyəti (S^k):

$$E^E \rangle E^x + S^{qk} + M^m; S^k = \frac{E^x + S^{qk} + M^m}{E^E} \langle 1$$

Burada, E^E – ehtiyat və xərclər; E^x – xüsusi dövriyyə vəsaitləri; S^{qk} – qısamüddətli kredit və borcları, M^m – müvəqqəti sərbəst vəsait mənbəyini göstərir.

Daxili təhlil çərçivəsində ödəməmələrin ümumi həcmi, səbəbləri və maliyyə gərginliyini azaldan mənbələr müəyyən edilir və qiymətləndirilir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyini qiymətləndirərkən onu bilavasitə xarakterizə edən göstəricilər hesablanır ki, onlara aşağıdakılar aiddir:

1. Müstəqillik əmsalı (Θ^m). Müəssisənin maliyyə sabitliyini, onun borc vəsaitindən asılı olmamasını xarakterizə edən göstərici olmaqla xüsusi vəsait mənbələrinin balansın yekununa nisbəti kimi hesablanır və bu əmsalın minimal həddi 0,5 qəbul edilir.

2. Xüsusi dövriyyə vəsaiti. Onun məbləği kapital və uzunmüddətli öhdəliklərin cəmindən uzunmüddətli aktivlərin ümumi məbləğini çıxılmaqla müəyyən edilir.

3. Xüsusi vəsaitlərin manevrlik əmsalı (Θ^{man}). Bu əmsal müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitinin xüsusi vəsait mənbələrinin yekununa nisbəti kimi hesablanır və onun optimal həddi bəzi ədəbiyyatlarda 0,5 tövsiyyə edilir.

4. Xüsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalı (Θ^{xvt}), Bu əmsal xüsusi vəsait mənbələri ilə (Π) immobil vəsaitlərin (IA) fərqinin dövriyyə aktivlərinə nisbəti kimi hesablanır. $\Theta^{xvt} > 0,1$ olması vacib şərtidir.

5. Material ehtiyatlarının xüsusi vəsaitlə təmin olunması əmsalı (Θ^{met}). Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyat və xərclərə nisbəti kimi hesablanan bu əmsalın normal həddi 0,6-0,8 qəbul edilir.

6. Daimi aktivin indeksi (Θ^{da}). Bu əmsal qeyri-dövriyyə aktivlərin (IA) xüsusi kapitalın yekununa (Π) nisbəti kimi hesablanır.

7. Əmlakın real dəyəri əmsalı (Θ^{ard}). Əsas vəsaitlərin, xammal və materialların, azqiymətli tezköhnələn əşyaların cəminin (köhnəlmə çıxılmaqla), daha doğrusu material dövriyyə vəsaitlərinin balansın yekununa nisbəti kimi hesablanır: $\Theta^{ard} > 0,5$.

8. Amortizasiya yığıcı əmsalı (Θ^a). Bu əmsal toplanmış amortizasiya məbləğinin müəssisənin bütün əsas kapitalının (qeyri-maddi aktivlər də daxil olmaqla) ilkin dəyərinə nisbəti kimi hesablanır. Onun optimal həddi 0,3-0,5 qəbul edilmişdir.

9. Borc və xüsusi vəsaitlərin nisbəti əmsalı. Bu əmsal xüsusi dövriyyə vəsaitləri mənbəyi ilə uzunmüddətli passivlərin cəminin xüsusi dövriyyə vəsaitləri mənbəyinə nisbəti kimi hesablanır və vahiddən kiçik olmalıdır.

Əlbəttə, göstərilən hədd heç də mütləq deyildir. Belə ki, əksər yapon kompaniyalarında cəlb edilmiş kapitalın xüsusi çəkisi 80%-ə qədərdir. Əgər müəssisə dövriyyə vəsaitlərinin yüksək dövr sürətinə malikdirsə, onda əmsalın vahiddən yüksək olması qorxulu deyildir (cədvəl 3.5).

Cədvəl 3.5

Maliyyə sabitliyini xarakterizə edən göstəricilər və onların təhlili metodikası (man.)

No	Göstəricilər	Ötən il	Hesabat ili	Ötən ilə nisbətən hesabat ilində, %-lə
1.	Kapital	338728083	410118341	121,1
1.	Uzunmüddətli öhdəliklər	242050406	288435416	119,2
2.	Qısamüddətli öhdəliklər	382333087	368282116	96,3
3.	Aktivlərin cəmi	963111576	1066835873	110,8
4.	Uzunmüddətli aktivlər	412825666	527816770	127,8
5.	Cari aktivlərin o cümlədən, ehtiyat və məsrəflər	550285910 10289388	539019103 9140470	97,9 88,8
6.	Debitor borcları	459599148	472490205	102,8
7.	Xüsusi dövriyyə kapitalı	167952823	170736987	101,6
8.	Müstəqillik əmsalı ($\Theta_m \geq 0,5$)	0,35	0,38	+0,03
9.	Manevrlilik əmsalı ($\Theta_{xvm} = 0,5$)	0,49	0,42	-0,07
10.	Maliyyə riski əmsalı ($\Theta_{mp} \leq 1$)	1,84	1,60	-0,24
11.	Borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi	0,65	0,61	-0,04
12.	Əmlakın real dəyəri əmsalı ($\Theta^{ard} = 0,6$)	0,44	0,50	+0,06
13.	Amortizasiya yığımı əmsalı (Θ^{ay})	0,71	0,68	-0,03
14.	Cari aktivlərin üsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalı ($\Theta^{xvt} > 0,1$)	0,31	0,32	+0,01
15.	Daimi aktivin indeksi (Θ_{da})	1,22	1,28	+0,06
16.	Material ehtiyatlarının xüsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalı ($\Theta^{mxvt} \geq 0,6-0,8$)	16,3	18,7	+2,4

3.2. Mənfəət və zərər haqqında hesabat əsasında maliyyə nəticələrinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat (MZH) mühasibat hesabatının əsas formalarından biri hesab olunur. O, hesabat dövrü ərzində təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələri haqqında fikir formalaşdırır. Mühasibat balans kimi mənfəət və zərərlər haqqında hesabat da iki əsas prinsip əsasında tərtib olunur: hesablama metodu və təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyinin mümkünlüyü.

Son illərdə MZH-da ciddi dəyişikliklər edilmiş, MHBS-na uyğunlaşdırılmışdır. 1 sayılı MMUS-na əsasən MZH-da aşağıdakı informasiyalar mütləq qaydada öz əksini tapmalıdır: əsas gəlir; əməliyyat fəaliyyətinin nəticələri; maliyyələşmə üzrə məsrəflər; iştirak payı metodu ilə uçota alınmış birgə və asılı müəssisələrin mənfəət və zərərində əsas müəssisənin payı; mənfəət vergisi üzrə xərclər; adi fəaliyyətdən mənfəət və ya zərər; fəvqəladə maddələr; azlıq təşkil edən mülkiyyətçilərin payı; hesabat dövründə xalis mənfəət və ya zərər.

Gəlir uçot dövrü ərzində səhmdarların kapital qoyuluşu ilə əlaqəli olmayan, lakin kapitalda artım ilə nəticələnən və hesabat dövrü ərzində aktivlərin artması, daxil olması və ya öhdəliklərin azalması şəklində iqtisadi səmərənin artımıdır.

Xərc uçot dövrü ərzində səhmdarlar arasında kapitalın bölüşdürülməsi ilə əlaqəli olmayan, lakin kapitalın azalması ilə nəticələnən, hesabat dövrü ərzində aktivlərin kənara axını və ya azalması və öhdəliklərin artması hesabına baş verən iqtisadi səmərənin azalmasıdır.

Hesabatı tərtib edən şəxs istifadəçilərin marağından çıxış etməlidir, ona görə də maliyyə nəticələrinin komponentləri elə təqdim olunmalıdır ki, mənfəətin stabilliyi, maliyyə nəticələrinin formalaşması (gələcəkdə mənfəət və ya zərərin alınması), mənfəət qazanmaq üzrə şirkətin potensialı haqqında nəticə çıxarmaq mümkün olsun. Bununla əlaqədar olaraq informasiyanın verilməsinə iki yanaşmadan (xərc növləri üzrə – *nature of expenses method*, fəaliyyət növləri üzrə – *function of expenses method*) birindən istifadə olunması tövsiyə olunur. Gəlir və xərclərin xarakteri haqqında düzgün təsəvvürün olması onların strukturunu və

dinamikasını qiymətləndirməyə, gəlir qazanmaq və xərclərə nəzarət etməyə, eləcə də təşkilatın maliyyə vəziyyətində baş verən dəyişikliklər haqqında nəticəni maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqələndirməyə imkan verir.

Mənfəət və zərər haqqında hesabatda pul gəlirləri, hesabat dövründə təşkilatın gəlirlərinin ümumi məbləğinin 5% və daha artıq faizini təşkil edən əməliyyat və satışdankənar gəlirlər hər bir növ üzrə ayrıca göstərilir. Mövcudluq prinsipinə görə hesabatda xərclərin həmin gəlirlərə aid hissəsi göstərilir.

Adi fəaliyyət növündən gəlirlərə məhsul və mal satışından pul gəlirləri, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi məqsədi ilə satışın həcmi kimi əks etdirilən işlərin yerinə yetirilməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən daxilolmalar aiddir. Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclərə məhsulun istehsalı və satışı üzrə, malların alınması və satışı üzrə, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi üzrə daxil edilir. Həmin xərclər hesabatda satışın maya dəyəri, kommersiya xərcləri və inzibati xərclər maddələri üzrə əks etdirilir.

Mənfəət və zərər haqqında hesabatın təhlili hesabatın bütün maddələrinin ardıcıl olaraq öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Təhlil adi fəaliyyət növlərindən pul gəlirlərinin və onlara müvafiq xərclərin – satılmış məhsulların maya dəyərinin öyrənilməsi ilə başlanır; həmin göstəricilərin dəyişməsi meylinə xüsusi diqqət verilir. Əməliyyat və digər gəlirlər və xərclər mənfəət (zərər) göstəricisinə təsir edən amillər kimi nəzərdən keçirilir. Təhlilin əsas məqsədi mənfəətin və xalis mənfəətin keyfiyyətinin – kapitalın və dividendlərin ödənilməsi mənbələrinin dəyişməsi səbəblərinin müəyyən edilməsidir. Konkret təsərrüfat subyektinin mənfəət və zərər haqqında hesabatının təhlilinin nəticələri müqayisəli təhlildə istifadə olunur. Bu, kreditorlar, səhmdarlar, fond bazarının iştirakçıları və variantların seçilməsi əsasında işgüzar qərar qəbul edən digər istifadəçilər üçün vacibdir. Bundan savayı, təhlilin nəticələri həm daxili, həmçinin də xarici təhlildə maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılmasında istifadə olunur.

Analitik cədvəllərin tərtib olunması zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, təhlilin obyektləri heç də eyni tərkibli deyildir – gəlirlər və xərclər, mənfəət və ya

zərər, yekun göstərici (vergiqoymadan əvvəl mənfəət və ya xalis mənfəət) yalnız satışdan pul gəliri hesabına formalaşmır. Buna görə də yekun göstərici-nin müəyyən edilməsi üçün analitik cədvəldə satışın həcmi göstəricisindən istifadə etmək kifayət deyildir. Ötən dövrlərlə müqayisədə hesabat ilində xalis mənfəətə təsir edən amillərin öyrənilməsi üçün maliyyə nəticələrinin formalaşmasının bir neçə mərhələlərini öyrənmək lazımdır. Bunun üçün maliyyə nəticələrinin formalaşması haqqında məlumatların bir neçə cədvəldə verilməsi məqsədəuyğundur. Həmin cədvəllərin sayı və məzmunu mənfəət və zərər haqqında hesabatın məzmunu ilə müəyyən olunur. Adətən, cədvəllərdə təclil olunan göstəricilərin mütləq kəmiyyətləri verilir ki, onların əsasında kənarlaşmalar, göstəricilərin strukturu haqqında məlumatlar və onların dəyişməsi, maliyyə nəticələri göstəricilərinin dinamikasını səciyyələndirən nisbi göstəricilər hesablanır. ARDNŞ nin konsolidə edilmiş mənfəət və zərər haqqında hesabatının məlumatları əsasında maliyyə nəticələrini təhlil edək (cədvəl 3.6).

Cədvəl 3.6

Təşkilatın gəlirləri və xərclərinin təhlili, manatla

	Ötən il	Hesabat ili	Kənarlaşma
A	1	2	3
Gəlirlər	4 195 981	5 527 265	+1331284
Satışın maya dəyəri	(2 078 209)	(3 293 415)	+1215206
Cəmi mənfəət	2117772	2233850	+116078
Paylaşdırma xərcləri	(155230)	(198031)	+42801
Ümumi və inzibati xərclər	(229871)	(302687)	+72816
Əsas vəsaitlərin silinməsindən zərərlər	(8511)	(23915)	+15404
Sosial xərclər	(159479)	(199904)	+40425
Kəşfiyyat və qiymətləndirmə xərcləri	(11298)	(6742)	- 4556
Tədqiqat və işlənmə xərcləri	(15279)	(21917)	+6638
Sair əməliyyat xərcləri	(313883)	(326270)	+12387
Sair əməliyyat gəlirləri	204708	178578	-26130

Əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət	1428929	1332962	– 95967
Maliyyə gəlirləri	67678	67175	– 503
Maliyyə xərcləri	(163211)	(175191)	+11980
Məzənnə fərqi üzrə xalis zərər	(958)	(91510)	+90552
Birgə müəssisələrin maliyyə nəticələrində pay	(12887)	6390	–19277
Əlaqəli müəssisələrin maliyyə nəticələrində pay	89854	99080	+9226
Birgə və əlaqəli müəssisələrin silinməsindən zərərlər	(40062)	(902)	– 39160
Vergidən əvvəl mənfəət	1369343	1238004	– 131339
Mənfəət vergisi xərci	(475765)	(582264)	+106499
II üzrə xalis mənfəət	893578	655740	– 237838
Məzənnə fərqləri	(16363)	(17771)	+1408
II üzrə cəmi ümumi gəlir	875807	639377	– 236430

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, ötən ilə nisbətən hesabat ilində vergiqoymadan əvvəl mənfəət 131339 manat (6,5 %), xalis mənfəət 237838 manat (26,6%) azalmışdır.

Məhsul (iş, xidmət) satışından mənfəət vergiqoymadan əvvəl mənfəətin məbləğində böyük paya malik olduğu üçün onun formalaşmasının təhlilinə xüsusi diqqət verilir. Bunun üçün üfiqi və şaquli təhlil metodlarından istifadə olunur, maliyyə əmsalları – satışın rentabelliği (satışdan mənfəət üzrə), ümumi mənfəət əmsalı hesablanır, satışdan mənfəətə təsir edən amillər öyrənilir. Ötən ildə vergiqoymadan əvvəl mənfəətin ümumi məbləğində satışdan mənfəətin payı 104,3%, hesabat ilində 107,7% təşkil etmişdir ki, bu da digər xərclərin artımının digər gəlirlərinin artımından çox olması ilə izah olunur.

Maliyyə nəticələrinin formalaşmasının təhlili mənfəət və zərər haqqında hesabatın məlumatları əsasında hesablanmış rentabellik göstəricilərinin qiymətləndirilməsi ilə tamamlanır. Cari fəaliyyətin və məhsulun rentabelliği ilə yanaşı xalis mənfəət əsasında hesablanmış satışın rentabelliği göstəricisi (xalis mənfəətin satışdan mənfəətə nisbəti) müəyyən edilir (cədvəl 3.7).

Cədvəl 3.7

ARDNŞ-nin rentabellik əmsalları

Göstəricilər	Hesablama algoritmi	Ötən il	Hesabat ili
Ümumi mənfəət əmsalı	Ümumi mənfəət / Satışdan pul gəliri	0,50	0,40
Cari fəaliyyətin rentabelliği	Satışdan mənfəət / Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclər	0,54	0,33
Satışın rentabelliği (satışdan mənfəətə görə)	Satışdan mənfəət / Satışdan pul gəliri	0,34	0,24
Ümumi rentabellik	Vergi qoymadan əvvəl mənfəət / Satışdan mənfəət	0,96	0,93
Satışın rentabelliği (xalis mənfəətə görə)	Xalis mənfəət / Satışdan pul gəliri	0,21	0,12

Cədvəlin məlumatlarını nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, şirkət üzrə rentabelliğin göstəricilər sistemi üzrə səviyyə ötən ilə nisbətən aşağı düşmüşdür. Əlbəttə, informasiyanın məhdudluğu bu azalmaya səbəb olmuş amillərin müəyyən edilməsinə və onların təsirinin kəmiyyətə hesablanmasına imkan vermir. Təhlilin məqsədinə nail olmaq üçün müxtəlif variantlarda analitik cədvəl tərtib etmək olar. Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclərin pul gəlirində faiz ifadəsində xüsusi çəkisi satışın bir manatına düşən xərclərdir ki, bu göstəriciyə də xüsusi diqqət verilməlidir.

NƏTİCƏ

1. Son illərdə respublika həyatında keyfiyyətə dərin dəyişikliklər baş vermişdir. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin edən qanunların və qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi, mühasibat uçotu və otsabatının beynəlxalq standartla əsasında milli mühasibat uçotu standartlarının (MMUS) hazırlanaraq təsdiq edilməsi, səhsdar cəmiyyətlərin və özəl şirkətlərin yaradılması beynəlxalq iqtisadi əlaqələri, o cümlədən inkişaf etmiş ölkələrlə əlaqənin genişləndirilməsi ilə bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı baş verir. Yeni münasibətlərin qurulması yalnız biznesin aparılmasının deyil, eləcə də onun nəticələrinin uçot və hesabatlarda əks etdirilməsinin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

2. Mühasibat hesabatı informasiya təminatı sistemində əsas elementdir. Həmçinin informasiyanın keyfiyyəti aparılan iqtisadi təhlilin və qəbul edilmiş idarəetmə qərarının keyfiyyətinə təsir göstərir. Lakin mühasibat hesabatında çatışmazlıqlar da mövcuddur ki, bu da müəssisənin real vəziyyətinin təhrif edilməsinə səbəb olur. Həmin nöqsanları ümumi iqtisadi və fərdi nöqsanlara bölmək olar.

I qrupa aşağıdakılar aiddir:

- milli mühasibat uçotunun sisteminin beynəlxalq sistemə uyğun olmaması;
- müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı maddələrin müqayisə olunacaq səviyyəsini təmin etməyən şəraitin yaradılmasına təsir göstərən inflyasiya;
- uçotun vergi orqanlarına arientir (istiqamətləndirilməsi) edilməsi.

Fərdi xarakterli təhriflərə aşağıdakılar daxildir:

- hesabatda onun maddələrinə uyğun olmayan mühasibat informasiya obyektlərinin əks etdirilməsi, zərərləri «Gələcək dövrün xərcləri» maddəsinə daxil etməklə onun həcmi azaltmaq;
- anbardakı mal qalıqlarını «Yüklənmiş mallar» maddəsinə silmək, gələcək dövrün gəlirlərini hesabat dövrünün mənfəəti kimi hesabatda təqdim edilməsi;
- hesabatda öhdəliklərin təciliyi haqqında məlumatların təhrif edilməsi;
- hesabat maddələrinin qalıqlaşdırılması;

- hesabat balansı kimi «balans-nettonun» tərtib edilməsi.

Yuxarıda göstərilən təhriflərin aradan qaldırılması üçün Respublika Maliyyə Nazirliyi tərəfindən mühasibat hesabatının tərtib edilməsinin dəqiq rəqlamentləşdirilməsi zəruridir, mövcud uçot sistemi beynəlxalq uçot sisteminə uyğunlaşdırılmalı, inflyasiyanın nəticələrinin koorektirovkası üçün daha dəqiq indekslər qəbul edilməlidir və i.a.

4. Uçotun təşkilində çatışmazlıqlardan biri kompyüter texnologiyasından, yeni proqramların az istifadə və ya ümumiyyətlə istifadə olunmamasıdır ki, onların tətbiqi məlumatların daha düzgün əks etdirilməsini, çoxlu səhvlərin aradan qaldırılmasını təmin edir.

5. İşdə təhlilin və idarəetmənin informasiya təminatının nəzəri aspektləri nəzərdən keçirilmiş hesabat məlumatları əsasında çox saylı göstəricilərin köməkliliyi ilə dərin təhlil aparılmışdır.

6. Müəssisənin likvidliyinin və ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunan əmsalların minimal hədləri mütləq qəbul edilə bilməz. Respublikadakı iqtisadi durum, iqtisadiyyatın inkişafı xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həmin maliyyə əmsallarının minimal hədləri müəyyən edilməlidir.

7. Müəssisənin maliyyə vəziyyətini istiqamətlər üzrə qiymətləndirilməsində ekspres təhlilə geniş yer verilməli və əsas göstəricilərin düzgün seçilməsi təmin edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı. 2004
2. Azərbaycan Respublikasının «Vergilər Məcəlləsi». – Bakı. 2000
3. Aleksander D., Britton A., Yorissen A. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya/ Rus dilindən tərcümə (tərcümənin elmi redaktoru V.M.Quliyev). – Bakı: «İqtisad Universiteti». 2010
4. Hennie Van Greuning. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları. Praktiki vəsait. Yeni təkmilləşdirilmiş nəşr. (N.M.Hıçsoynovun redaktorluğu altında ingilis dilindən tərcümə). – Bakı: 2006
5. Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı. 2009
6. Mahmudov I.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı. 2010
7. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Dərslik. Bakı. 2012
8. Rzayev Q. Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları və maliyyə hesabatı. Dərs vəsaiti. – Bakı: «Adiloğlu», 2004
9. Sadiqov M. və başqaları. Kooperativ maliyyə. Bakı.
10. Абрютіна М.С., Грачев А.В. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. – М.: Дело и Сервис, 2000
11. Адаменкова С. И. Анализ хозяйственной и финансовой деятельности предприятия : учебно-методическое пособие/ С. И. Адаменкова, О. С. Евменчик. -Минск: Элайда, 2011. -348 с.
12. Алексеева А.И. и др. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. М.:Финансы и статистика, 2006. — 572 с.
13. Анализ хозяйственной деятельности предприятия : учеб. пособие для экономических специальностей вузов/ Ермолович Л.Л. [и др.] ; под. общ. ред. Ермолович Л.Л.. -2-е изд. доп. и перераб.. -Минск: Современная школа, 2006. -736 с.

14. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. Финансовый анализ. М. , «Дело и сервис», 2002
15. Балабанов И.Т. Финансовый менеджмент. – М. Финансы и статистика. 2002.
16. Бердникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия: учеб. пособие / Т.Б. Бердникова. – М.: Инфра–М, 2009
17. Бланк В. Р. Финансовый анализ: учеб. пособие / В.Р. Банк, С. В. Банк. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2011.
18. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента. –К.: Ника– Центр, Эльга, 2001
19. Васильева Л. С. Финансовый анализ: учебник / Л. С. Васильева, МВ. Петровская. – М.: КНОССРТ, 2009.
20. Ефимова О.В. Финансовый анализ. Учебное пособие. –М. «Бухгалтерский учет», 2003.
21. Елисеева Т.П. Экономический анализ хозяйственной деятельности : учебное пособие для студентов экономических специальностей вузов/ Т. П. Елисеева. -Минск: Современная школа, 2007. -944 с.
22. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. – М.:Финансы и статистика, 2000.- 512 с.
23. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры. М.: Перспектива. 2001
24. Петров Н.А., Ковалев В.В. и др. Как читать баланс. М.: Финансы и статистика, 2005
25. Русак Н.А., Русак В.А. Основы финансового анализа. Минск, ООО «Меркабание», 2002.
26. Финансовый менеджмент. Под/ред. Е.С.Стойковой –М.:Перспектива. 2003

27. Савицкая Г.В. Экономический анализ: Учебник - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 649 с.
28. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: Учебник - М.: НИЦИНФРА-М, 2013. - 378 с.
29. Финансовый менеджмент. Под/ред. Е.С.Стойковой –М.:Перспектива. 2003
30. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций М.: ИНФРА-М, 2008. — 208 с.
31. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа: учебник /А.Д. Шеремет. – М.: ИНФРА-М, 2011

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 420-ci qrup magistri Əliyev Emin Astan oğlunun “Maliyyə hesabatlarının iqtisadi oxunuşu və təhlili metodikası” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinin

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin son məqsədi istehsal etdikləri məhsula olan tələbin ödənilməsi və maksimum mənfəət əldə etməkdir. Həmin məqsədlərə nail olmaq üçün onun istehsal etdiyi məhsula tələbi və bazarın vəziyyətini öyrənmək üçün marketing tədqiqatının aparılması, istehsalın texniki silahlanması, işçilərin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. bu kimi kompleks işlərin görülməsi vacibdir. Həmin işlər, eləcə də xalis maliyyə-təsərrüfat xarakterli tədbirlər qəbul edilmiş idarəetmə qərarı əsasında həyata keçirilir.

Bu qəbildən qərarın qəbul edilməsi üçün qərarın aid olduğu obyektə xarakterizə edən müəyyən informasiyanın mövcudluğunu tələb edir. Mühasibat uçotu və hesabatı bu və ya digər qərarın əsas informasiya bazası hesab olunur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də həmin «quru» rəqəmlər zəruri iqtisadi qərarın qəbul edilməsini şərtləndirmir. Belə ki, bu halda analitik hesablamaların aparılmasına zərurət yaranır. Beləliklə, mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili uçot və hesabat prosesinin loqik başa çatdırılması hesab olunduğundan iqtisadi idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qəbul edilən iqtisadi və idarəetmə qərarının düzgünlüyü mühasibat hesabatının düzgünlüyündən və onun obyektiv təhlilindən çox asılıdır.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının təptib olunması uçot prosesinin sonuncu və həlledici mərhələsidir. Mühasibat (maliyyə) hesabatında müəssisənin istehsalat-təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin nəticələri haqqında məcmu məlumatlar öz əksini tapır. Maliyyə hesabatlarının məlumatlarından müəssisənin müxtəlif bölmələrində təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etmək, onun müsbət tərəflərini və çatışmazlıqlarını müəyyənləşdirmək, plandan kənarlaşmaların səbəblərini aşkar etmək, bütövlükdə

müəssisənin işinin səmərəliliyini qiymətləndirmək, onu yüksəltmək və digər məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu məqsədlə istifadə olunan informasiyanın dürüslüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MHBS-na görə mühasibat hesabatının məqsədi “əksər istifadəçilərin ümumi tələbatının ödənilməsi üçün şirkətin maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətin nəticələri və maliyyə vəziyyətinin dəyişməsi haqqında informasiyanın təqdim edilmə-sindən ibarətdir”. Lakin Avropa Birliyi Şurasının Dördüncü Direktivinin (25 iyul 1978-ci il) “Ümumi qaydalar”ının I bölməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bölməsində göstərilir ki, “illik hesabat şirkətin aktivləri, öhdəlikləri, maliyyə vəziyyəti, mənfəəti və zərələri haqqında həqiqi və dürüst təsvür verməlidir”.

Mühasibat hesabatı müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin müəyyən tarixə və onun fəaliyyətinin nəticələrini müəyyən dövr ərzində xarakterizə edən göstəricilər sistemidir və təşkilati cəhətdən hesabat bütün mühasibat uçotu sisteminin ayrılmaz ünsürüdür. Bu sənəd, ilkin sənədləşmədən başlamış uçot rəqistrlərindən bütün göstəriciləri özündə ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirmək imkanlarına malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hesabat dedikdə, təkcə mühasibat hesabatını düşünmək və yaxud təsvür etmək səhv olardı. Belə ki, hazırda mühasibat hesabatı ilə yanaşı statistik, vergi, təşkilati və digər hesabat növlərini də yaddan çıxarmaq olmaz.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının öyrənilməsində bazar münasibətləri iştirakçılarının məqsədləri müxtəlifdir: işgüzar tərəfdaşları borcların vaxtında qaytarılmasının mümkünlüyü, investora risklərin qiymətləndirilməsi, təşkilatın inkişaf perspektivi və maliyyə sabitliyi, səhmdarları - səhmlərin qiyməti, dividendlərin həcmi və ödənilməsi qaydası haqqında informasiya, vergi orqanlarını vergiyə cəlb olunan mənfəətin həcmi və vergi ödəmələrinin düzgün hesablanması və vaxtında büdcəyə ödənilməsi maraqlandırır. Bütün bunlar müvafiq hesabat göstəriciləri əsasında aparılır. Mühasibat hesabatı yalnız maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili üçün deyil, eyni zamanda nəzarət üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də mühasibat hesabatı dəqiq, tam, obyektiv olmalı, vaxtında tərtib edilməli və ondan istifadə edənlər üçün aydın olmalıdır.

Uçotun Beynəlxalq Standartlar Komitəsi tərəfindən təsdiq edilən beynəlxalq standartlarının tərkibində mühasibat hesabatları aşağıdakı standartlarla tənzimlənməsi məqsədəuyğun sayılır.

1. «Maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsi zəruri olan informasiyalar» (5№-li beynəlxalq uçot standartı);
2. «Maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər» haqda hesabat» (7№-li beynəlxalq uçot standartı);
3. «Konsolidasiya olunan maliyyə hesabatı» (3№-li beynəlxalq uçot standartı);
4. «Konsolidasiya olunan maliyyə hesabatı və törəmə şirkətlərə qoyulan investisiyaların uçotu» (27№-li beynəlxalq uçot standartı).

Beynəlxalq uçot standartları adlarından göründüyü kimi mühasibat hesabatlarında əks etdirilməsi nəzərdə tutulan informasiyaların tərkibini müəyyənləşdirir. Hesabatın konkret formaları beynəlxalq uçot standartlarında göstərilir. Standartlarda öz əksini tapan maddələrin qruplaşdırılması yalnız tövsiyyə xarakteri daşıyır.

Dünya ölkələrində mühasibat uçotu və hesabatının inkişafı təcrübəsi göstərir ki, hesabatın keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən edən ümumqəbul edilmiş prinsiplər və onlara olan ümumi tələblər mövcuddur. Hal - hazırda dünyanın əksər ölkələri, o cümlədən Azərbaycan da həmin əsas tələbləri qəbul etmişdir. Belə ki, ölkəmizdə mühasibat uçotu və hesabatın beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş qaydalara uyğunlaşdırılması istiqamətində bir sıra normativ-hüquqi sənədlər qəbul edilmiş və həmin Proqram çərçivəsində kommersiya təşkilatları üçün 37, büdcə təşkilatları üçün- 24 və qeyri-hökumət təşkilatları üçün 1 milli mühasibat uçotu standartı hazırlanmış və onların praktiki tətbiqinə başlanılmışdır.

Mühasibat hesabatı yalnız göstəricilər sistemi deyildir, eyni zamanda bir proses kimi bazar şəraitində mühüm əhəmiyyət və tamamilə yeni funksiyalar daşıyır. Belə ki, əvvəllər mühasibat hesabatları retrospektiv xarakter daşıyırdı. Ona görə də, hesabat göstəriciləri təhlil üçün deyil, əsasən nəzarəti həyata keçirmək

üçün informasiya bazası rolunu oynayır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühasibat hesabatı yuxarıda qeyd olunan funksiyaları saxlamaqla yanaşı yeni funksiyaları da həyata keçirir. Birincisi, hesabatda əks etdirilən göstəricilərin təhlili ön plana çəkilir. İkincisi, hesabat yalnız müvafiq dövlət orqanlarını (Vergi Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi və s.) deyil, eləcə də sahibkarları, müəssisənin səhmdarlarını, tərəfdaşlarını məlumatlandırır. Bu istiqamətdə açıq nəşr olunan mühasibat hesabatı daxili nəzarətin həyata keçirilməsi üçün, eləcə də fond bir əsasında bu və ya digər qərarın qəbul edilməsi üçün informasiya bazası rolunu oynayır.

Hazırda bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitini yaşayan respublikamızda mühasiblərin və analitiklərin qarşısında həlli gözlənilən çoxsaylı mürəkkəb vəzifələr durur. Sözsüz ki, həmin problemlərin həlli zamanı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunmalıdır. Mühasibat (maliyyə) hesabatının təşkilatın tərəfdaşlarının maliyyə xarakterli qərarların qəbul edilməsi üçün əsas informasiya mənbəyi olduğunu nəzərə alaraq onun dürüstlüyinə və analitikliyinin yüksəldilməsinə böyük diqqət yetirilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyü əsasən bütün təsərrüfat subyektlərində yaradılan daxili nəzarət sistemi və müstəqil ekspertlər tərəfindən hesabatın dürüstlüyünün təsdiq olunması ilə nəticələnən auditor yoxlamaları vasitəsi ilə təmin olunur. Hesabatın informasiya baxımından analitikliyinin artması onlara edilən əlavə və qeydlərin tamlığından çox asılıdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dünyanın əksər ölkələrində hesabatın şəffavlığına xüsusi diqqət verilir; şəffavlıq yalnız dürüstlük kimi deyil, eyni zamanda daxili uçot məlumatları əsasında hesabatın yekun məlumatlarının təsdiq olunması ilə bağlı informativlik kimi də izah edilir. Bütün bunlar dissertasiya işinin mövzusunun aktual etmiş, onun predmetini, obyektini və tədqiqatın məzmununu müəyyənləşdirmişdir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Biznesdə hər hansı bir iqtisadi qərarın qəbul edilməsi mövcud informasiyanın keyfiyyətindən çox asılıdır. Bu da istifadə olunan informasiyanın dürüstlüyünün təmin olunması məqsədi ilə onların müstəqil

auditor yoxlanmasının və təhlilinin vacibliyini şərtləndirir. İqtisadi ədəbiyyatlarda mühasibat (maliyyə) hesabatlarının təhlilinin istiqamətləri, metodları ilə bağlı tədqiqat işlərinə rast gəlinir. Məsələnin öyrənilməsi ilə bağlı ölkə iqtisadçı alimlərindən S.Y.Müslümovun, I.M.Abbasovun, H.A.Cəfərlinin, S.M.Səbzəliyevin, Q.Abbasovun, R.N.Kazımovun, C.B.Namazovanın, N.M.Ismayılovun və başqalarının, eləcə də xarici iqtisadçı alimlərin - J.Rişarın, V.I.Podolskinin, M.V.Melnikin, V.Q.Koqdenkonun, O.A.Efimovanın, Q.V.Savitskayanın, A.D.Şeremetin və digərlərinin apardığı tədqiqat işlərini qeyd etmək olar. Həmin müəlliflərin elmi işlərində məsələnin metodoloji və metodiki istiqamətləri bu və ya digər səviyyədə öyrənilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi dürüst və obektiv informasiya əsasında idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması üçün mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin mövcud metodikasının qiymətləndirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir. Həmin məqsədin reallaşdırılması üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- təsərrüfat subyektlərində mühasibat (maliyyə) hesabatının tərtibi üzrə problemlərin öyrənilməsi;

- iqtisadi subyektin maliyyə hesabatlarının auditinin müxtəlif mərhələlərində auditor sübutlarının toplanması metodlarının tədqiq edilməsi və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMUS) əsaslanan mühasibat uçotu və hesabatın beynəlxalq audit standartları (BAS) əsasında təhlilinin uzlaşdırılması problemlərinin tədqiq edilməsi;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyünün, audit olunan şəxsin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalının və onun rəhbərliyinin işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi və onların respublikanın müəssisələrinin fəaliyyətində istifadə olunması imkanlarının tədqiq olunması.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Təsərrüfat subyektlərinin mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi tədqiqatın predmetini, neft sənayesi müəssisələri isə tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış elmi tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- müəssisələrdə mühasibat uçotunun MMUS-na uyğun aparılması və maliyyə hesabatlarının tərtib olunması problemləri müəyyən edilmişdir;

- MMUS əsasında tərtib olunmuş mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili üçün istifadə olunan göstəricilər sistemləşdirilmişdir;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüslüyünün yoxlanması prosesində istifadə olunan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin mövcud metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticəsində hazırlanmış təkliflər müəssisənin mühasibat (maliyyə) hesabatının, onun əmlak və maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini daha dolğun qiymətləndirməyə, qərarların düzgün əsaslandırılmasına imkan verəcəkdir.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 420-ci qrup magistri Əliyev Emin Astan oğlunun “Maliyyə hesabatlarının iqtisadi oxunuşu və təhlili metodikası” mövzusunda yazmış olduğu magistr dissertasiya işinə

Rəy

İstənilən idarəetmə qərarının qəbul edilməsi üçün qərarın aid olduğu obyektə xarakterizə edən müəyyən informasiyanın mövcudluğunu tələb edir. Mühasibat uçotu və hesabatı bu və ya digər qərarın əsas informasiya bazası hesab olunur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də həmin «quru» rəqəmlər zəruri iqtisadi qərarın qəbul edilməsini şərtləndirmir. Belə ki, bu halda analitik hesablamaların aparılmasına zərurət yaranır. Beləliklə, mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili uçot və hesabat prosesinin loqik başa çatdırılması hesab olunduğundan iqtisadi idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qəbul edilən iqtisadi və idarəetmə qərarının düzgünlüyü mühasibat hesabatının düzgünlüyündən və onun obyektiv təhlilindən çox asılıdır.

Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin “Mühasibat (maliyyə) hesabatının mahiyyəti və onun təhlilinin nəzəri əsasları” adlanan birinci fəsilində maliyyə hesabatlarının mahiyyəti, iqtisadi məzmunu və analitik imkanları, onların tərtib olunmasına tələblər və mövcud problemlər şərh edilmişdir.

Dissertasiya işinin “Maliyyə hesabatının iqtisadi oxunuşu və təhlili metodikası” adlanan ikinci fəsilində əvvəlcə ümumilikdə maliyyə hesabatlarının tərkibi və strukturunun təhlili metodikası verilmişdir. Daha sonra, magistr, mühasibat balansının mahiyyətini, tərkibi və strukturunu açıqlamış və onun iqtisadi

oxunuşunu, daha doğrusu, aparılması mərhələlərini şərh etməklə balansın ekspres təhlili metodikasını nəzərdən keçirmişdir.

Dissertasiya işinin “Maliyyə hesabatının göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” adlanan üçüncü fəsilində E.Əliyev balans əsasında müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, mənfəət və zərər haqqında hesabatın məlumatları əsasında onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasını şərh etmiş və həm in metodikaların t.kmilləşdirilməsi istiqamətlərini nəzərdən keçirmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqatın nəticələrinə əsasən nəticə və təkliflər verilmişdir.

Magistr dissertasiya işi bütün tələblərə uyğun tərtib olunmuş və qarşıya qoyulmuş məsələləri əhatə edir. Tədqiqat işi müəyyən nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyır. Bunları nəzərə alaraq Əliyev Emin Astan oğlunun “Maliyyə hesabatlarının iqtisadi oxunuşu və təhlili metodikası” mövzusunda yazmış olduğu magistr dissertasiya işinin müdafiəyə buraxılmasını məqsədə uyğun hesab edirəm.

Elmi rəhbər:

«Mühasibat uçotu və audit»

kafedrasının dosenti, i.e.n.

Kazımov R.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 420-ci qrup magistri Əliyev Emin Astan oğlunun “Maliyyə hesabatlarının iqtisadi oxunuşu və təhlili metodikası” mövzusunda yazmış olduğu magistr dissertasiya işinə

Rəy

Mühasibat hesabatı hesabat dövrünə müəssisənin (təşkilatın) əmlak və maliyyə vəziyyətini, eləcə də onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirən göstəricilər sistemidir və təşkilati cəhətdən hesabat bütün mühasibat uçotu sisteminin ayrılmaz üsürüdür. Mühasibat (maliyyə) hesabatının tərtib olunması uçot prosesinin sonuncu və həlledici mərhələsidir. Maliyyə hesabatlarının məlumatlarından müəssisənin müxtəlif bölmələrində təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etmək, onun müsbət tərəflərini və çatışmazlıqlarını müəyyənləşdirmək, plandan kənarlaşmaların səbəblərini aşkar etmək, bütövlükdə müəssisənin işinin səmərəliliyini qiymətləndirmək, onu yüksəltmək və digər məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu məqsədlə istifadə olunan informasiyanın dürüstlüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin birinci fəsilində mühasibat (maliyyə) hesabatının məzmunu və analitik imkanları, onların tərtib olunmasının keyfiyyət göstəriciləri və təhlili metodları şərh olunmuş, maliyyə hesabatının tərtib edilməsi üzrə mümkün problemlər nəzərdən keçirilmişdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəsilində mühasibat (maliyyə) hesabatının tərkibi və strukturunun qiymətləndirilməsi qaydası şərh olunmuşdur. Dahs sonra müəssisənin maliyyə vəziyyətinin analitik qiymətləndirilməsinin əsas informasiya mənbəyi kimibalansın xarakterik xüsusiyyətləri də onun iqtisadi oxunuşu metodikası verilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəsilində balans və mənfəət və zərər haqqında hesabatın məlumatları əsasında müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi

təkmilləşdirilməsi istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqatın nəticələrinə əsaslanan nəticə və təkliflər verilmişdir.

Magistr dissertasiya işi lazımı səviyyədə yazılmış və tələblərə uyğun tərtib olunmuşdur. Qeyd olunanları nəzərə alaraq magistr Əliyev Emin Astan oğlunun “Maliyyə hesabatlarının iqtisadi oxunuşu və təhlili metodikası” mövzusunda yazmış olduğu magistr dissertasiya işinin müdafiəyə buraxılmasını məqsədə uyğun hesab edirəm.

«Mühasibat uçotu və audit»

kafedrasının dosenti, i.e.n.

Hacıyev H.Ə.